

7666

Of course, please
keep this keep these years
Successful

9(47.925)

G-74

1900

7666

17488

9(47.925)

6-74

10 NOV 2011

10 AUG 2006

ԵՒՐՈՊԱՑԻՆԵՐՈՒ ԿԱՐԾԻՔԸ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴԱՏԻ ՄԱՍԻՆ

Բ. ՅՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հրատ.

Է. Յ. ԴԱՆԵԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

1908

Գրպ. Յ. Լուսինյան

08 APR 2013

8666

0005 00A 01

599 +
40

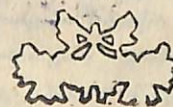
17483

Ներկայ գրքովին մէջ ամփոփուած են եւրոպացի հայասէր-
ներու կարծիքները՝ հայկական դասի մասին, սպագրուած այլ եւ այլ
ժամանակներում «Դրօշակ»ի, իսկ մէկ քանին ալ՝ «Բրօ-Արմե-
նիա»յի մէջ:

Հետաքրքրական եւ խրախուսիչ է՝ կը թուի մեզի՝ աչքէ ան-
ցընել քաղաքական տարբեր դպրոցներու պատկանող ականաւոր
օտարականներու կարծիքները, տարբեր՝ առաջարկուած միջոցնե-
րով, բայց բոլորն ալ ներշնչուած ջերմ համակրանքով դէպի այն
դասը, որ Փոքր-Ասիոյ պատմութեան ամենէն արիւնտ, բայց ամե-
նէն փառունակ էջը կը կազմէ:

Ժընէվ
1907

«ԴՐՕՇԱԿ»

[illegible]

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Պատասխանը պարզ է, — Նոյն իսկ ցոյց տալու թէ
հոյլ մը խորհողներու որ քաղաքակիրթ աշխարհին իմացա-
կան փառքը կը կազմեն, ի՛նչքան համակրութեամբ զե-
րարներուսն է Հայկական Դատին նկատմամբ, և ո՛րքան
ուժեղօրէն արդարապէս՝ զայն, զատ մը որուն հա-
մար հայ ժողովուրդը պարտաւորապէս ստանձնած էր
ա՛յնքան ահաւոր զոհարելութիւններ :

Եւ ո՛րքան ալ թուի թէ՛ ներկայիս ազգերու եղբայ-
րութեան գաղտնիարր ընդհանուր նշանաբան մը դարձած
Ըլլայ թուրքիոյ ժողովուրդներուն, և արդարապէս ու-
զուի մոռացութեան տալ երբեմնի խորատեղութիւնները,
այսուհանդերձ կը խորհինք թէ յանկարծական ու ժամա-

Նախաւոր խանութատութիւնները չէ որ ճշմարիտ իրա-
կանութիւնը կը բացատրեն, ինչ որ թուղթի վրայ կը
հռչակուի՝ իբր ազատութիւն և արդարութիւն, անվերջ
ընկերային կեանքի ու հաստատութիւններու մէջ ան-
խախտօրէն արմատացած ըլլալու հաւատքը չի ներշն-
չեր, և գուցէ Ազատութիւնը, Արդարութիւնը և Եղբայ-
րութիւնը ժամանակի կարօտ են որպէսզի ամբիսպին
դանդուածներու մէջ խորապէս և անդիմադրելիօրէն
թափանցեն, ազգերու ներդաշնակութիւնը ստեղծելու
համար, չարաշուք բռնակներու վերջացումով իսպառ
խափանելու համար: Մինչև այդ, անօգուտ չէ որ այս
«կարծիքներ»ը կարդացուին միշտ՝ իբր հօր գոտապար-
տութիւն մը՝ ուղղուած այդ «ազգերու ներդաշնակու-
թիւնը» խանդարող, ինչպէս և հարստաւարող և մարդա-
խողխող բռնակալութեան մը, և իբր անցեալի ձայն մը
միայն որ իր արձագանկը հնչեցնէ՝ ստիպողական վար-
կեանքներուն: Անցեալի իրականութեան գիտակ ըլլալ
անհրաժեշտ է թէ՛ ներկային և թէ՛ ապագային համար:

Խմբագրութիւն

«ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՄԱՏՆՆԱԿԱՐԱՆ»-Ի

ՆՇԱՆԱԻՈՐ ԵԻՐՈՊԱՅԻՆԵՐՈՒ ԿԱՐԾԻՔԸ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՆՏԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

I

Յարգելի պ. Տնօրէն «Դրօշակ»ի

Բացարձակապէս անօգուտ կը կարծեմ խաղաղու-
թեան խորհրդաժողովին դիմելը:

Այն իրողութիւնը՝ որ այդ ժողովը Ռուս ինքնակա-
լին նախաձեռնութիւնով կը կատարուի՝ որ խաղաղու-
թիւն քարոզած պահուն իսկ, կը քանդէ իր ընդարձակ
կայսրութեան մէջ գոյութիւն ունեցող քչիկ մը ազա-
տութիւնն ալ — Ֆինլանտան ըսել կ'ուզեմ — ստոյգ ա-
պացոյց մըն է թէ իր առաջարկութեան ներքեւ ծուղակ
մը թաքնուած է ի վնաս ժողովուրդներու արդարու-
թեան, ազատութեան և անկախութեան:

Հայերը, ինչպէս և միւս ժողովուրդները, որոնք
այսօր Թուրքիոյ բռնութեան լուծը կը կրեն, եթէ ազատ
ըլլալ կ'ուզեն, պէտք է այդ արդարութեան և մարդ-
կայնութեան դորձը պահանջեն գէնքը ձեռուրնին:

Այս կերպով միայն կարելի է ստիպել եւրոպական
դիւանադիրութիւնը, որպէսզի լսէ թշուառ ժողո-
վուրդներու ձայնը:

Այսպէս ըլլալով՝ ես և իմ բարեկամներս մենք գմեղ
արամադրութեանը ասկ կը գնենք զժրախտ Հայ ժողո-
վրդին, որուն հետ է մեր բոլոր համակրութիւնը:

Հաւատացէք միշտ անկեղծ բարեկամութեանս:

Հռոմ, 27 մարտ 1899

ՌԻԶԶԻՅԻՆ ԳՍԵՐՊԱՆՏԻ

II

Սիրելի՛ քաղաքացիներ,

Կը փութամ չտապով պատասխանել ձեր 24 մարտ նամակին, նախ՝ չնորհակալութիւն յայտնելու որ զիս յիշեր էք, յետոյ անկեղծօրէն բսելու համար իմ մտածումս հայկական խնդրի մասին:

Հայկական հարցը, եթէ մեզի և բոլոր սրտի տէր մարդոց համար վերին աստիճանի մարդասիրական հարց մըն է, եթէ երկար ու սրտայոյզ վկայաբանութիւն մըն է, արժանի ո՛չ միայն հանեկանութեան, այլ և սիրոյ և խորին գթութեան, այդպէս չէ պաղ և վայրագ քաղաքագէտներուն համար, որոնք կը կառավարեն այսօր Եւրոպան:

94—96ի զարհուրելի, անյուր, խուժ, տմարդի և եղեւնային կոտորածները որոնք յուզեցին արար-աշխարհ, սառն ու անտարբեր ձգեցին դանտնք:

Ձեր տաղնապալից ճիշերուն, խողխողումներու հռչակներուն, հալածումներուն ու բանտարկումներուն լաց ու կոծանքին վրայ, դանդիները նշանակութեանէ զուրկ ծանուցադրէր զրկեցին, նախապէս գիտնալով որ մարդասպան Սարգիս Համբարձումի կարեւորութիւն անգամ պիտի չտար:

Ձեր արիւնը անոնց երեսը ցայտեց. ձեր քաղաքները, տունները կրակի արուեցան, անոնք տեղեկնու չեղեցային, ձգեցին ձեզ, աչքերնուն առջև, որ փողոտն, որովհետեւ ամէնքն ալ Թուրքիան բաժնելու հարցանկութիւնը ունէին, բայց ամէն մէկը կը մտածէր առիւծի բաժինն ստանալ: Կարելի չէր աս, ու փողովորդի մը նահատակութիւնը կ'անհետանար յուսովրէպ աչքածակութեան մը առջև:

Մնաց որ՝ իրենք զիրենք մեծ կոչող վեց տէրու

թիւնները կը ծիծաղին տկարներուն վրայ: Յունա-թրքական պատերազմին մէջ փոքրիկ Յունաստանի դէմ թիւրք ժանտարմներու խայտառակ դերը խաղացին անոնք:

Այո՛, Եւրոպան ձեր սպանիչին մեղսակիցը և քիւրտերուն հետ համերաշխ եղաւ: Ան (Եւրոպան) նախադասեց ձեր արիւնին մէջ թաթաւ ձեռքեր ունենալ, քան ձեռք դպցնել գահու մը, նոյն իսկ երբ այդ գահուն վրայ կը բազմէր գռեհիկ չարագործ մը, աւաղակ մը, եղեւնագործ մը:

Այս տխուր փորձերէն ետքը, ա՛լ քաղաքակիրթ բնուած Եւրոպայէն յուսալիք բան չունիք:

Ողբերգական ըսպէի մը մէջ ան երեսի վրայ ձգեց ձեզ, երբ թրքական եպիսկոպոսներ ձեզմէն հաղարաւորներ կը մանդաղէր, թէև Եւրոպայի Ժողովուրդները ձեզի հետ էին:

Իրա՛ւ է, դէնընկեցութեան առաջարկ մը կայ, որ նախ ընդունելի պիտի չըլլայ, յետոյ եթէ ընդունուի ալ, վաղը ձեզ աւելի լաւ կերպով դնդակահար ընելու համար է, որովհետեւ Չինաստանի և Ափրիկէի բաժանումը խաղաղ ձամբով չպիտի կատարուի: Եւ այս խորհրդա-Ժողովին մէջ՝ որ բաղկացած է արիւնի ու գող յափշտակութեան ծարաւի մարդերէ, ձեր արդարութեան ճիշդ պիտի չհամարի. մարդ պիտի չհամարձակի բերան բանալ անոր մասին. ոչ ոք ձայն պիտի հանէ:

Եւրոպայէն որ և է բան մը յուսալու չէք ուրեմն: Ան ձեզի դէմ է, փորձով ցոյց տուաւ արդէն ձեզի և առաջին ատիկէն ներկայացածին՝ նորէն պիտի տայ փորձը:

Չեմ համարձակիր ըսել թէ Ժողովուրդները պէտք չէ յուսան, թէ յոյսերնին իրենք իրենց վրայ դնելու են միայն:

Եւրոպական կառավարութիւնները եթէ երբէք ձեր պաշտպանութիւնը ձեռք առնէին — անկարելի բան — ազատութեան միջոցով ստրկութիւն պիտի բերէին ձեզ:

Աղատութիւնը կուտելով և զայն արիւնտով լսողներու
լով ձեռք կը ձգուի:

Հարստահարուած ժողովուրդները մէջ իրաւունք
միայն ունին, անվիճելի իրաւունք—ապստամբութիւնը:

Եթէ դուք խելամուտէն զայն պատրաստելու միջոց-
ները ունիք, վստահ եղիք իմ վրայ, իմ անակցութեանս
վրայ:

Արտանց ձերդ

4 ապրիլ 1899

Բարիկ

ԱՄԻԼԻԱՐ ԶԻՅԻՅԵՆԻ

III

Պարոններ,

Քսան տարի է դուք ամէնէն արիւնտուշտ հալա-
ծանքի բոլոր սարսափները կը կրէք. ձեզ կը սպաննեն,
ձեզ կը թալանեն, ձեր կիներն ու աղջիկները կը բռնա-
պղծեն: Ե բոսթան կամ աւելի եւրոպական դիւանագի-
տութիւնը, որ արքատոհմային շահերը առաջ կը քշէ,
վատորէն ձեզ երեսի վրայ ձգեց. բան մը չեմ տեսներ
որ զրդէ ձեզ երէկուքնէ աւելի՝ այսօր անոր վրայ յոյս
դնել: Դուք էք ձեր միակ պաշտպանները. ձեր բողոքի
կորովովը և ձեր դիմադրումովը միայն պիտի կրնաք
վերջապէս չուշերնիդ արծարծել ազատ մարդերու բա-
ւականաչափ զայրոյթ մը, ձեր դահիճներուն դէմ հան-
րային կարծիքի արիւնտագոր ընդվզում մը առաջ բերելու
համար:

Եթէ արդարութեան ժամը ուշը կը մնայ, գոնէ ձեր
արիւնտ ընթացքով, ցուցուցած պիտի ըլլաք թէ ար-
ժանի էք ապագայի գոհացումներու և բարեկամական
ծառայութիւնը մատուցած պիտի ըլլաք հարստահար-
ուածներուն—որոնք ամէն կողմէ կը սպասեն անոր,—
փառապանծ էջ մը աւելցնելով զատաստանագրերու այն

զարհուրելի կապոյին վրայ, որ բռնաւարդներուն դէմ կը
կազմուի:

Վստահ եղիք իմ խորին համակրութիւններուս վրայ,
որոնք դժբախտաբար անզօր են:

Զերդ

7 մայիս 1899

Ժընեվ

Ժ. ՖԱՂՕՆ

IV

Ընկերներ,

Ապաիւ Համիտ Կարմիր Գազանը իր կայսրութեան
բոլոր տեղերը կը ճնշէ զարչելի կեղեքումի մը տակ:
Բայց իր վայրագութիւնը մասնաւոր կերպով դործ կը
դնէ Հայերուն վրայ:

Ջարդերուն, խմովին բռնադատութեան և տարագ-
րումին, կաղամակեղութեամբ սովին, անթիւ հաղածանքնե-
րուն հակառակ, դուք վճուր էք չղաղբեցնել կոխը
այդ մարդուն դէմ, որ յեղափոխութենէն դուրս արիւ
ապրուէն մը չի թողուր իր հպատակներուն:

Քաղաքակիրթ կոչուած ժողովուրդներու կառավա-
րութիւնները ձեր դահիճին մեղսակիցն ու ծառաներն
եղան, իւր վարձ ստանալով ելման արտօնութիւն-
ներ ու չքանչանքներ: Բայց բոլոր այդ երկիրներուն մէջ
ձեր թեւթիկունքն են սրտի մարդիկ և յեղափոխական-
ներ, որոնք կը մերժեն մասնակցել իրենց տէր ու թշնամի
վարիչներու պաշտօնական խաղք-խայտառակ գործե-
րուն:

Մեր բոլոր ուժով մենք պիտի շարունակենք, ձեզ
հետ և ձեզ համար, Մեծ Մարդասպանին դէմ կռիւը,
խոսքով ու գրիչով, և երբ ժամը գայ, գործով:

Ես ձերվններէն եղայ այն օրէն, երբ Արեւիկքի մէջ
երկար բնակութեան մը պատահմունքը հանդիսատես
ըրաւ զիս ձեր ժողովուրդին նահատակութեանը:

Վատահ եղէ՛ք, ընկերներ, որ ապագային ալ պիտի չլերանամ մարդկային և յեղափոխական համերաշխութեան իմ պարտքիս մէջ:

6 հոկտ. 1899

Բարիկ

ԲԻԷՌ ՔԵՅԱՆ

V

ՄԵՆՔ ԻՍԿ ԳՈՐԾԵՆՔ

Եթէ հաւատանք Քանախին, Վոլթերի դարու մէջ, իրենց ժողովուրդներէն աքսորուած թագաւորները Վենետիկ կ'ապաւինէին: Այսօր, իրենց միապետներէն վտարանդի քաղաքացիները, լոյսին ալ ժընեւ ապաստան կը փնտռեն: Թագաւորիկ թագաւորները Վենետիկ կ'երթային, որովհետեւ հոն զուարճութիւններով կ'ապրէին: Հայրենիքէ գրկուած քաղաքացիները ժընեւ կուգան, զի հոն կրնան խաղաղօրէն աշխատիլ:

Քանի մը չարախտ առաջ, ժընեւ, ահու՛մբի մը մէջ, որուն յիշատակը պիտի պահեմ, հանդիպեցայ ուսումնասէր և սրտոտ երիտասարդներու, որոնք միեւնոյն բռնապետութենէն փախչելու համար այլևայլ երկիրներէ հոն եկած էին: Մենք մէկտեղ բերինք մեր ցաւն ու վիշտերը. անոնք՝ իրենց երկրի դժբախտութիւնները, ևս իմ երկրիս մոլորութիւնները: Ես չեմ կրնար աւելի լաւ բան ընել «Դրօշակ»ի մէջ, քան գրի առնել այն եզրապատկերները, որոնց հասանք:

Հայաստանը և օսմանիան կայսրութեան զո՛հ նահանգները երկար ատեն հաւատացին Եւրոպայի անկեղծութեան ընդհանրապէս և Ֆրանսայի վեհանաճութեան մասնաւորապէս: Եղելութիւնները վերջը վերջը այս պատրանքները ցրուեցին: Ֆրանսան լքեց իր դերը, իր աւանդութիւնները, իր պարտականութիւնը. ամբողջ Եւրոպան 1878ի յանձնառութիւնները դրժեց, և որով-

հետեւ այս դաւաճանութիւնները կանխամտածուած, սիւղեմական էին, երեսէ ձգուած ժողովուրդներու զանգատը անապատին մէջ արձագանգ զտաւ: Էն դէշ խուրը անոնք են, որոնք չեն ուզեր լսել: Սուլթանի անհուն հարստութիւնը միջոց տուաւ անոր ծախու առնելու կառավարութիւններու, խորհրդարաններու և բոլոր Եւրոպայի մամուլին մէջ այնքան մեղսակիցներ, որոնք հարկաւոր էին լուծիւն սարքելու կամ ստութիւնը մշտնջենաւորելու համար: Եախարարները և հրապարակագիրները խաբեցին ազգերը. ազգերուն ուղածն ալ աս է — խարուիլ, որպէս զի իրենց վատութեան արդարացում գտնեն:

Ինչպէս կը յուսացուէր անոնց սիրտը յուզել: Հոգեւարժ կոչով մը՝ անոնց պատուին, արդարութեան, մարդկային համերաշխութեան զգացումներուն: Բայց բարբարոսութեան և անարդարութեան հով մըն է, որ կը փչէ հին աշխարհի վրայ. ամենուրեք անգլութեան, եսամոլութեան և մոլեռանդութեան մրցութիւն մը կայ: Արեւմտեան հասարակութիւնները կարծես կը վերադառնան միջին դարու խաւար աղջամուղջին: Քաղաքակրթութեան բարակուկ փայլի մը ասկ վայրենի կիրքեր կը դուրսան: Մեծ պետութիւնները իրենց բանակները պղտիրներուն դէմ կը քչեն անոնց անկախութիւնը ջընջելու և անոնց հարստութիւնները զոհնալու համար. քահանաները և վարդապետները կրօնական պատերազմը կը բորբոքեն, հաւատաքննութեան վերածնութիւնը կը պատրաստեն, կը սպառնան սուրով և կրակով հերետիկոսներուն, հրեաներուն, աղատախոսներուն, անասունաւորներուն: Սնգլիան կը փողոտէ Թրանսիլաւի, Միացեալ-Նահանգները՝ Ֆիլիպինները կը գրաւեն. Ռուսիան կը ճգմէ Ֆինլանտան և կը պատրաստուի լափել ամբողջ Ասիան. Ֆրանսան քարուքանդ կ'ընէ Ալիքիէն, ուր անոր սպաններ կը տարածեն կոտորած և հրկիզում, լիկանք և

սե մտի առուծախ : Բոլոր տէրութիւնները միաբանած՝
Չինաստանի վրայ կը քաղեն զանի փարատելու համար :

Ինչ աղաչանք-պաղատանք ուղղել այս ծովահէն ու
մարդասպան կառավարութիւններուն և ծովահէնութեան
ու մարդասպանութեան համար բոցավառած ազգե-
րուն . կրնա՞ն հալու պահանջել անոնք Պոլսոյ գծնէ
անձնաւորութենէն , այն եղևնազորութիւններուն հա-
մար , զոր իրենք գերազանցած են : Կրնա՞ն անոր յարգել
տալ այն զանազակները , զոր իրենք կը խզան , այն
խոտառները , զոր իրենք ունակօք կ'ընեն : Աւազակ-
ներու մէջ արհեստակից համարաշխութիւն մը կայ . Ապ-
տիւլ Համիտ վախճալու բան չունի իր եղբայրակիցներէն :

Պէտք է տրեմն համակերպիլ չարիքին :

Պէտք է սպանել Եւրոպայի գիտակցութեան դարձ-
նութիւն և մարդ ըստելու արժանի քանի մը անձերու
պրօպագանդով ժողովուրդներու հոգիին կերպարանա-
փոխման մը :

Չէ՛ : Սպասումը երկար կ'ըլլայ . համակերպութիւնը
չատ ածօթալի :

Պէտք է գործել ամենուրեք՝ առանց զրոյն օգնու-
թիւն մը սպասելու , առանց յուսալու Եւրոպայի մեծա-
սրտութեան վրայ , նոյն իսկ առանց զոհերու հօտին թեւ
թիկունքը հայցելու : Փոքրամասնութիւնները իրենց աւել
բաւականին չեն ձանձնար : Մարդկային պատմութեան
մէջ ինչ որ եղած է՝ խիզախ փոքրամասնութիւններն են
ըրած , մերթ առանց մեծամասնութեան հաճութեան ,
մերթ անոր կամքին հակառակ : Բաւ մը քաջեր կրնան
կայսրութեան մը ճակատագիրը փոխել :

Հայերը իրենցմէ երեք հարիւր հազար հոգի կորսն-
ցողին վիզերնին դանակին երկնցնելով . Եւրոպան դժու-
րեցնող ինչ ահաւոր պատերազմ կարող էին մղել ա-
նոնք , հրացանք ձեռքերնին , առանապատիլ նուազ ար-
ժէք ունեցող իրենց զանիծներուն դէմ :

Անօգուտ մարը անմիտ մահ է : Նախ պէտք է աշ-
խատիլ որ մեռնողը ուրիշն ըլլայ : Գոնէ պէտք է օգ-
տակարապէս մեռնիլ : Պարագային զոհուած քանի մը
մարդկային կեանքեր ամբողջ ժողովուրդներ կրնան
փրկել . քանի մը կորովի հարուածներ , աղուոր տեղին
տրուած , կը անդժեն նոր հանգամանքներ , նպաստաւոր
պարագանք , բարեբեր եղելութիւններու զուգադիպու-
թիւններ :

Լուսաւորել ժողովուրդներու գիտակցութիւնը և
միաքը՝ ըստ բան է : աշխատիլ երեք սերունդ , երեք
դար վերջ գնահատուելիք արդիւնքներուն համար՝ չատ
լաւ բան է : Ասկայն կեանքը կարճ է և մենք մեր կեն-
դանութեանը կեղեկնք նոր բան մը տեսնել : Երբ ան-
հետերը մէկիկ մէկիկ աշխարհութիւն , մարդկութիւնն ալ ,
ի հարկէ , իր ամբողջութեան մէջ կ'աշխարհութիւն : .
պայմանով որ յատուկական հոսանք մը դարու մը յամ-
բաւ յառաջադիմութիւնը քսան տարուան մէջ չաւել-
տանի : Բայց կիթ փոխուի միջավայրը , անհասանքը ա-
ւելի չուտ կը փոխուին :

Ատեղծել նոր նոր հանգամանքներ , որոշադել ար-
դասաւոր պատահարներու զուգորդութիւններ — իսկա-
պէս աս է յեղափոխականներու գործը :

Ըլլայ պարզ կառավարութիւն մը , « Լեւոպական քոն-
սէրը » , թէ մասնաւոր մէկը , որ չուզեր քաղել որոշ
ճամբէ մը , կարելի է փորձել զանի համոզել , կարելի է
նաեւ զինքը բռնազօր իրողութիւններու դէմ-դիմաց
դնել : Երկրորդ միջոցը առաջինէն աւելի ապահով է :

Գուցէ այս խորհրդածութիւնները փողոցի ընթեր-
ցողներուն խրթին երեսն , ևս կ'ենթադրեմ , որ պարզ
պիտի երեւան այն ընկերներուն , որոնք իրենց բաժակը
խմինիս հետ բարձրագոյն « Յեղափոխութեան » :

Օգոստոս, 1900

Բարիզ

ԻԻՊէՆ ԿՕՀԻԷ

VI

ԱՐԹՈՒՆ

Մտատանջող ու արդէն չարագուշակ համբաւներ կարծէք նոր ջարդեր կը գուժեն Հայաստանի մէջ: Կարմիր խնդուծիւնը կարծէք նորէն կը մօտենայ: Եւրոպան այս անգամ ալ արդեօք պիտի թոյլ տայ ջարդ: Ան արդէն մեծ ոճիր գործեց, զոհելով ամբողջ աղգաբնակութիւն մը սուլթանին մոլեղին սարսափներուն և դիւանագիտութեան դաւերուն: Բայց ոճիրը այս անգամ աւելի մեծ պիտի ըլլայ, քանի որ Եւրոպան ահռելի փորձառութեամբ ազդարարուած է այն հետեւանքներու մասին, որոնց կը յանգին անոր երկպառակութիւնները, մրցումներն ու հաշիւները:

Ակամայ կը հարցնէք՝ արդեօք սուլթանը չի յենուր Չինաստանի և Հարաւ-Ափրիկէի անցքերու վրայ, — որոնք կը կլանեն պետութիւնները և խուլ կերպով մէկ-մէկու դէմ կը հանեն զանոնք — որպէս զի վերջ դնէ Հայ ազգի մէջ մնացած կորովի տարբերուն:

Ահա թէ ինչո՞ւ պաղատադին կը խնդրենք Յրանսայի կառավարութիւնէն՝ չխրել մեր քաղաքականութիւնը ծայրագոյն Արեւելքի անվերջ արկածի մէջ: Պէտք է որ ան ազատ մնայ՝ նախ որպէս զի չվատնէ իր ուժը գազանային և յանցաւոր ձեռնարկներու մէջ և ապա որ պէս զի կարողանայ իր աշխուրջ հաստատակամութեամբ ստալքն առնել այն նոր ոճիրներուն, որոնք կը պատրաստուին մարդկութեան դէմ:

Եթէ վերսկսին Հայաստանի ջարդերը և Եւրոպայի անտարբերութեան կամ մեղսակցութեան ոճիրը, քաղաքակրթութեան գաղափարն անգամ չի դիմանար ատոր:

ԺԱՆ ԺՕՌԷՍ

VII

ՀԱՅԵՐԸ

Հայե՛ր,

Ձեզի համար աղաղակելու ըստէն չէ, այլ գործելու: Ուրիշներու քաջակերական խօսքերը չեն, որոնք ձեզ կուրծի պիտի խրախուսեն ձեր գաղան հարստահարչներուն դէմ:

Ձեր վիշտերը, ձեր տառապանքները, ձեր երկար մարտիրոսարանութիւնը հերիք են:

Ժողովուրդ մը որ չի յուզուիր իր սրախողխող եղբայրներու լացուկոծէն, որ չընդվզիր ամէն օր իր սպանիչներուն դէմ, որ չի գիտեր ոչ պաշտպանել, ոչ իր սպաննուած հայրերուն, մայրերուն, կիներուն ու աղաքներուն շիրտէք լուծել, որ ուրիշներու օգնութեան ու միջամտութեան վրայ յոյս կը դնէ, որ չունի ինքնավստահութիւն իր սրտոտութեան, իր դատին մէջ և որոնցմէ ոմանք — միլիօնատէրները — աւելի սէր և զգայուն սիրտ ունին իրենց ժողին համար, քան իրենց սեօր եղբայրներու կեանքին. ժողովուրդ մը, կ'ըսեմ, երբէք ազատ չպիտի ըլլայ, զի ազատութիւնը չեն մուրար, այլ կ'առնեն, ուրիշներէն չեն խնդրեր, այլ կուուելով ձեռք կը բերեն:

Լացարցունքները չեն, որոնք աղատութեան ծառ ծաղկեցուցին, այլ արիւնը:

Ազատ ըլլալ ուղող ժողովուրդը թող կաղմակերպուի, դաւադրէ, շարժի, պայքարի. ստրկութենէ ախորժող մարդն է որ կ'աղբսէ, կուլայ, կ'աղաչէ:

Սկզբունքի մը, գաղափարի մը համար մեռնող մէկ մարդու հոնգիւնը չառ աւելի հզօրազեցիկ է քան դաւրում մը մէջ ամբողջ ժողովուրդի մը ողբուկոծը:

կը հիւանան խիզախներուն վրայ, կ'արհամարհեն վատերը: Վերջիններուն համար մոռացութիւն, առաջիններուն համար փառք:

Ճնշումի դէմ ապստամբութիւնը իրաւունք մըն է:

Զեր թշնամիներէն սպասեցէք միայն սորկութիւն, թշուառութիւն, թուքումուր, տանջանք և աւերում:

Լիովին ընաջնջումի դատապարտուած ժողովուրդ մը իր յուսահատ դիւցազնութեան մէջ պէտք է դնէ միայն յոյսը:

Մի սպասէք ուրեմն որ այս կեղտոտ ոճիրը, որ սկսած է արդէն, աղջամուղջին մէջ կատարուի:

Եթէ դուք մեծ պատերազմի մը, մեծ յեղափոխութեան մը մէջ զոհէիք ձեր 300000 խողիւղուած եղբայրները, դուք ազատ կ'ըլլայիք:

Ժողովուրդ մը անպատիւ չեն սպաններ, բացի այն պարագային, երբ այդ ժողովուրդը ինքը կ'երկնցնէ իր վիզը դահիճին:

Եթէ գիտէ, կ'ուզէ ինքզինքը պաշտպանել, նոյնիսկ իր եղբայրներով ու անուաներով, չի յաղթուիր ան, չի նուաճուիր, չի ջնջուիր, չի կորսուիր:

Եւրոպական միջամտութեան վրայ յոյս դնել յիմարութիւն է: Անոնք ալ այնքան ոճրագործ են, որքան թուրքիոյ «էտէպսիզ» Ապտիւլ Համիտը, զոր ձգեցին և պիտի ձգեն որ արևելի մէջ տապալակի: Անոնցմէ մէկը, Յրանսան, ոտնակոխ ընելով իր անցած բոլոր փառքը, սպառազինեց նաւատորմիդ մը, ոչ թէ ճնշուած ժողովուրդ մը փրկագատելու, այլ փողի անարդ խնդրի մը համար: Այս ձեզի կ'ապացուցանէ որ այսօր զգացումը փողքոսկին մէջ է, չէ թէ սրտին մէջ:

Բոլոր կառավարութիւնները այդ ջրէն են:

Եթէ դուք չարունակէք դողսիրտ ըլլալ, հօրատակել, յուսալ և Աստուծոյ աղօթել, կորսուած էք:

Զեր Աստուածը, ձեր յոյսը, ձեր հաւատքը պէտք է

ըլլայ ձեր քաջութիւնը, ձեր յանգիւնութիւնը, ձեր ատելութիւնը, ձեր յուսահատութիւնը: Տեսէք պղտիկ կրեմէն, որուն համար ես երկու հեղ կուռեցայ: Ապրտամբեցաւ ան, հեղ օրեր քաշեց, կուռեցաւ և աղպտուռեցաւ թրքական լուծէն:

Անոնց պէս ըրէ՛ք դուք, այն ատեն պիտի չահաղորդուէք ժողովուրդները ձեր դատով:

Որովհետեւ ձեր մարդասպան թշնամիները ո՛չ սեռի կը ինային, ոչ տարիքի, հետեւաբար դուք ձեր պաշտպանութեան համար, աղջիկ-տղայ, ոտք կլկլու կուռլու էք, յաղթելու կամ մեռնելու քաջերու պէս ձեր պատուին, ձեր ապահովութեան, ձեր ազատութեան և ձեր անկախութեան համար: Զինուած յարձակումին պատասխանեցէ՛ք զինուած ապստամբութիւնով: Ուժին ուժով դէմ դրէք:

Թուրքը կը հալածէ հայը, թող հայն ալ թուրքը հալածէ:

Թիւր չէ որ հաշուի կ'առնուի, այլ քաջութիւնը և յանգիւնութիւնը:

Տեսէք քաջասիրտ պօեյրները: Ոչինչ այնքան հիւսալիօրէն մեծ, աւելի վսեմ, աւելի փառապանծ, քան փոքրիկ Թրանսվալի հսկայական կուրը հզօր Անգլիոյ դէմ: Այս մեծ օրինակը ժողովուրդներու յիշողութեան մէջ անջինջ պիտի մնայ: Պօեյրները արժանի են ազատ և երջանիկ ըլլալու. ըլլան ալ թերեւ: Հոգ չէ, յաղթեն կամ յաղթուին, անմահ պիտի մնան: Անոնք ձեզի կը սորվեցնեն թէ ի՞նչպէս ճնշուած ժողովուրդ մը կրուռելու է իրեն համար, իր երկրին համար, իր ազատութեան համար:

Հայեր, թօթուեցէ՛ք ձեր մեղապարտ անգործութիւնը: Հեռուները տեղափոխեցէք անկախները, բոլոր անոնք, որոնք կ'անդամալուծեն ձեր խոյանքը, կը կապեն ձեր գործունէութեան թիւերը և կը կասեցնեն ձեր

վրէժխնդիր բազուկները: Նետուեցէ՛ք լեռները և Ապ-
տիւլ Համլտի աւազակներուն դէմ՝ աւազակային սրա-
ծութեան և աւերածութեան անխնայ պատերազմը մը-
ղեցէք. ըրէ՛ք անոնց ա՛յնպէս, ինչպէս որ անոնք ձեզի
ըրին:

Ամէն միջոց լաւ և բարի է մարդոց՝ իրենց դահիճ-
ներուն դէմ կռուելու, զայն խորտակելու և սատկեցը-
նելու համար: Ամէն պատերազմ, որ կը տանի ազատու-
թեան, արդար է և օրինաւոր:

Կա՛մ մեռնիլ հետրսի պէս դէնքը ձեռքին կռուե-
լով, կամ մեռնիլ անարի և վատասիրտ, համակիրազ ու
լալկան:

Առաջին պարագային դուք ազատ ըլլալու բախ-
տէն զուրկ չէք. երկրորդ պարագային ազատութեան
հոտն անգամ չէք առներ:

Ընտրեցէ՛ք:

ԱՄԻԳԱՐ ԶԻՅՐԻԱՆԻ

VIII

ՆԱՄԱԿ ԳՊՐՕՇԱԿԵԻՆ

Երբ որ ծնունածն այսեղ՝ աշխարհի մէջ
Դաս ու իրաւունք բնաւ չի գտնու,
Երբ որ բռնութեան լուծը զարշէլի
Կը դառնայ սրկին անհանդուրժելի,
Նա իր մեռքերը երկինք կը մեկնէ,
Եւ վստահօրէն հոնկէ կը խլէ
Իր իրաւունքներն յաւիտեական,
Որոնք երկնքի աստիճան նման
Անշարժ, անվախճան անհունին փերած՝
Կը մնան այնտեղ յաւիտեան կախուած.
Բնութեան նախնի վիճակը կը հասնի,
Երբ մարդը մարդուն ոտիս կը դառնայ,
Երբ ալ ծար չունինք, սուրին կը դիմենք,
Մենք մեր հայրենի հողը կը պաշտպանենք
Ընդդէմ մեզ ծնող անարգ բռնութեան,
Կը պաշտպանենք մեր կիներն ու երեխան:

(ՇԻԼԼԷՐ, «ԴԵԼ»)

Մեծարգոյ պարոններ,

Քնացած ըլլամ թէ արթուն, զիս կը հալածէ դըժ-
բախտ, բռնարարուած, ևսրոպական քրիստոնեայ ազգե-
րէն անարգօրէն ու դաւաճանօրէն լքուած Հայաստանի
արիւնոտ ուրուականը: Հայերու կրած տառապանքները
կ'արտայայտուին ընդվզումի աղաղակով մը, օգնութեան
ու վրէժխնդրութեան միակ կոչումով մը և իմ բանա-
կանութիւնս չուզեր հասկնալ, իմ սիրտս չուզեր հաւա-
տալ, որ այդ զարնուրեկի աղաղակը ոչ մէկ արձագանդ
չի գտնու իմ հայրենիքիս մէջ և Գերմանիան այսօր կը
հանդիսանայ իբր պաղ, անկենդան ապառաժ մը, որմէ
կարելի չէ ակնկալել ոչ մէկ կարեկցութիւն դէպի տան-
ջուողները, ո՛չ մէկ հասկացողութիւն յուսահատ մաքա-

ռողներու համար, ո՛չ մէկ ոգեւորութիւն դիւցազնարա նահատակութիւններու դիմաց: Օգնութեան մասին խօսք անգամ, կարելի չէ որ ըլլայ:

Այո, այսօրուան Գերմանիան տխուր աշխարհ մըն է: Վիլհելմ Բ. ի բարեկամութիւնը Թուրքիին հետ դառն պտուղներ կը բերէ մեզի: Ոճրագործ անտարբերութիւն մը, թույլատրաւ անգաղափարականութիւն մը մտեր է մեր մէջ: Եւ սակայն երբեմն մեր ժողովուրդը տողորուած էր մարդկային ազատագրութեան մեծ գաղափարներով և գերմանացի բանաստեղծ մըն էր ան, որ ազատութեան վստահ կըրդէր հնչեցուց, և որ բոցաշունչ խօսքերով կըրգէր «Վիլհելմ Դէյլը»՝ վաւերական բոլոր ազգերու և բոլոր ժամանակներու համար:

Հարկ կայ՝ մտաբերելու այսօր, որ մեր աշխուագոյն բանաստեղծին, Շիլլէրի, ազատական տառը, «Դէյլը», ժամանակ մը բուռն ոգեւորութիւն ու մրցակցութիւն յարուցած է Գերմանիոյ մէջ:

Հարկ կայ՝ անդրադառնալու այդ հանգամանքին վրայ, որպէս զի այս գծուծ ու ողորմելի ժամանակներուն չլսեղդութիւնք այն դառնութիւնէն, զոր կը զգանք հարազատ ազգակիցներու դիմաց:

Մեծարգոյ պարոններ, թոյլ տուէք ինծի Շիլլէրի ոգին դուրս կանչել, որպէս զի ան—հակառակ այժմեան գերմանացիներուն, որոնք ամենապարզ մարդկայնութեան խնդիրներուն մէջ անգամ չեն համարձակիր իրենց ձայնը բարձրացնել, եթէ կառավարութիւնը արգիլէ տփկա—ըսէ ձեզ, թէ ի՞նչպէս մենք գերմանացիներս՝ Շիլլէրի մէջ մարմնացած մեր ազգային անհատականութեան շնորհիւ խորապէս պիտի կարեկցէինք ձեր տարաբախտ ժողովրդին, թէ որքան խանդազին մենք պիտի բաղձայինք Հայաստանի ապստամբութիւնն ու ազատագրութիւնը, եթէ այսքան մանրացած չլլայինք այսօր մեր պարապմունքներուն շնորհիւ, չտիպողանք գծուծ, աւագ

ուրիշ ժողովրդի մը հերոսական շրջանը ըմբռնելու համար:

Այսօր կ'իշխէ առեւտրականը, և մեր աշխարհը, որ ինքզինքը քաղաքակիրթ կ'անուանէ, ո՛չ այլ ինչ է, եթէ ոչ հակադական հնազանդանոց մը: Ծախել ու չափել — այս է անոր համար միակ կարեւորագոյն բանը: Եւ անթիւ մնայուն զօրքերը կանգնած են միայն անոր համար, որ հովանաւորեն հարուստ վաճառականը, հայթայթեն անոր արտածութեան համար նորանոր վայրեր:

Եւ անգոր կը հնչէ չուկայի այդ ժխտին մէջ միշտ փառարանուած և երբէք չսուած՝ ձայնը մարդկայնութեան, արդարութեան և ըմբոստացման:

Այդպէս է իրերու վիճակը պառաւ Եւրոպայի մէջ: Իսկ դուք, միջնիւ. նախնական-առատակերպական ժամանակները հանող ձեր ժողովուրդը, մեզ հետ բաղդատմամբ՝ արխնով թարմ է, երիտասարդ: Դուք դեռ ունիք հերոսներ, դուք ունիք նահատակներ, որոնք կը շողշողան աստղերու պէս մեծ ու պայծառ՝ ամենաարիւնոտ երկնակամարի տակ: Ամենահռելի խժգժութիւններու ներքեւ, աշխարհիս ամենատմարդի ճնշումներու տակ՝ Հայաստանի մէջ ծնունդ են առած գործեր աստուածաշնչական կշռով և մեծութեամբ: Ես ուսումնասիրած եմ Հայոց տառապանքներու ու նահատակութեան սոսկալի տեղեկագիրները և միջնիւ իմ սիրտս կ'արիւններ հանդէպ հալածածներու և մորթուածներու ճակատադրին՝ ես միաժամանակ կը ցնցուէի հիացումէ ու բերկրանքէ: Հոյակապ եղբերդութիւն մը կը ներկայանար իմ առջև: Մէկ կողմէ՝ արիւնոտ, անհասկանալի ամբարտաւանութիւն ու մոլեռանդ բարբարոսութիւն բխածիտ, վայրագ, կրթութեան անբնիւնական, ըստ ամենայնի յետամնաց ամբոխի մը, միւս կողմէ՝ անձնութեան զոհողութիւն, երկաթէ դիմացկանութիւն գարգա-

ցա՛, բարձր քաղաքակրթութեան ձգտող, մեծապէս
օժտուած աղագայտութեան մը:

Եւ տեսած եմ՝ հայ հերոսներու ու նահատակներու
պատկերները — հերոսների, որոնք չէին խոնարհեր, անձ-
նառուր չէին ըլլար, զորս չէր սարսափեցնէր ո՛չ թուր-
քական մոլեռանդութիւնը, ոչ ալ քրդական վայրագու-
թիւնը, և որոնց փառայեղ կեանքն ու պանծալի նահա-
տակումը վկայ են անընկճելի, ինքնակալ ժողովրդային
ուժի մը, վկայ են հայկական ցեղի անջնջելիութեան:
Պատկերներ՝ ֆիզիքական ոյժի ու աոիութեան, և պատ-
կերներ՝ ընտիր գեղեցկութեան, — այդ երիտասարդները
իրենց գանդաւոր մօրուքներով, սուր ու ցայտուն դի-
մագծերով, լեցուն վճռականութեամբ և խտացած կա-
մեցողութեամբ, — այդ պատանիները, գրեթէ տակաւին
մահուկներ՝ խոշոր, Գրեազեղ, կեանք ու ոգի կայծա-
կող աչքերով... Տշմարիտ հերոսացանք մը...

Հասաւ հայ կիները, այդ քաջարի, մեր եւրոպու-
հիններէն միանգամայն տարբեր՝ շնորհալի սերունդը: Ա-
նոնք չէն որ կատարել են գործեր, զորս պատմելու
միջոցին սրտեր կը բաբախեն: Ո՛չ մէկ բանաստեղծ չէր
կրնար յղանալ աւելի զօրեղ բան մը, քան վրէժխնդ-
րութեան այն գործը, զոր կատարեց մանկահասակ, ա-
ներկիւղ Եսթերը, սեփական ձեռքով դաշուռազարկ բնե-
ւով իր պատիւը բռնադատող քրդական պետ՝ Շէրիֆ ա-
ղան: Յաւերժական փառք անոր անուան ու յիշատա-
կին: Յաւերժական փառք նաեւ այն հայ կանանց, որոնք
թիշախնդին քան բել Սասնոյ լեռնալայրին մէջ կառուց-
ուա՛ թրքական զօրանոցները, ճիշտ այնպէս, ինչպէս
ժամանակ մը գուրգրեղիւն գիւղացիները վրատակեցին
Յիւնի-տւրքի աժուր դրեալը, զոր թշնամին կառուցած
էր Ռուրի քանդակին մէջ՝ երկիրն անդստի՛ կերպով
սոխալայնելու և թալանելու համար: Այն պարագան թէ
այսո՛րդ կանայք ձեռքեր կառարել են աւերումի այդ

գործը — ատրկա աւելի ևս կը բարձրացնէ անոր ար-
ժէքն ու նշանակութիւնը:

Բայց փառքի փայլը կը ճառագայթէ նաեւ այն հայ
կանանց վրայ, որոնք յուսահատութենէ մահ կը փնտ-
ռէին, որոնք ձեռք-ձեռքի տուած, շարան-շարան կը
նետուէին Եփրատի ալիքները՝ իրենց սեփական մահով
մեռնելու համար և ոչ այն մահով, զոր կը պատրաստէր
անողորմ, տմարդի թշնամին: Այդ նահատակութեան հա-
մար ևս Շիւլէրի «Իէլ»ը սրտաշարժ նմանութիւն մը կու-
տայ: Այնտեղ կը խօսի գուրգրեղիական գիւղացի Շղատու-
ֆախէրը իր ամուսնոյն՝ քաջ ու խելացի Կերդուտի հետ,
որ կը չորդորէ զայն դէպի դիմադրութիւն, ապստամ-
բութիւն: Շղատուֆախեր կը տատանի — կը սիրէ ըր ա-
մուսինը: Ու կ'ըսէ. «Մենք տղամարդիկս կարող ենք
մեռնիլ արիաքար կուռելով, ինչ կ'ըլլայ սախայն ձեր
ճակատագիրը»: Եւ Կերդուտ աներկիւղ կը պատասխանէ
անոր. «Ամենաթոյլ էակի առջև բաց կը մնայ վերջին
ճանապարհը, և թուի՞ք մը՝ այս կամուրջի բարձրութե-
նէն կ'աղատէ դիւ»: Այստեղ՝ Զուրգերիան 1303ի, այն-
տեղ՝ Հայաստանը մեր ժամանակներու, և տակայն մէկ է
ճակատագիրը, մէկ է զգալու և գործելու եղանակը:

Եւ մինչ իմ սիրտս կը կսկծայ ա՛յդ քան աղնիւ ոչն-
չացուած կեանքներու, ա՛յդ քան հզարտ, թափուած ա-
րիւնի դիմաց, սիրտիչ մտածում մը կը փայլատակէ
գլխուս մէջ, հաստատուն յոյս մը՝ թէ հայ ազգի վիճակը
յուսահատական չէ, թէ անկարելի է յուսահատել ազգի
մը ճակատագրէն, որ ընդունակ է արտադրելու այդ-
պիսի դէպքեր:

Միայն դէնք: Զէնք տուէք խրաքանչիւր Հայու
ձեռքը, ըլլայ ան տղամարդ, թէ կին, և երկար ժամա-
նակ կաշկանդուած ժողովրդային ուժը բոցավառուող
կրակի պէս մինչև երկինք կը գարնէ ու տարերային
ծանրութեամբ ջարդ ու փշուր կ'ընէ իր դա՛նճները,

հարստահարիչները : Տուէ՛ք , մածարգոյ պարոններ , ձեր
 ժողովրդին իր ոյժի և բարձրութեան գիտակցութիւնը ,
 և , ինչպէս որ դուիցերիական գիւղացիները՝ խոնջած
 հարստահարութիւններէն՝ բոլորը մէկտեղ ոտքի կանգ-
 նեցան և ջարդեցին թուով իրենցմէ գերակշիռ և փա-
 ռայեղօրէն սգառազնութեամբ աւստրիական ասպետազօր-
 քերը , այնպէս և հայերը պիտի ապստամբին և 'բռնե-
 այլ ևս չպիտի հանգստանան , մինչև որ տէր չդառնան
 իրենց սեփական երկրին , մինչև որ այնտեղ ևս լեռնէ-
 ձոր չհնչուի , ինչպէս «Վիլհելմ Դէլ»ի մէջ՝

«Ազատ են խոճիթները , ուր անմեղութիւնը կը բնակի » :

Այդ համոզումը տարածել հայ ժողովրդի մէջ , ներ-
 չնչել անոր վերջին յաղթական կռուի յոյսը — անփկա
 ինծի գրեթէ աւելի կարեւոր կը թուի , քան եւրո-
 պական միջամտութիւնը :

Յետամնաց կամ զարգացման անընդունակ ցեղերը
 պէտք է վերջի վերջոյ ինչան գոյութեան կռուի մէջ .
 իսկ թուրքերն ու քիւրտերը իրենց բնատուր հակամնե-
 րով ու կրօնով յետամնաց ցեղեր են , անընդունակ զար-
 գացման : Այն ինչ՝ հայերը իրենց սքանչելի մտաւոր
 յատկութիւններով և հաղաթաւոր տարիներու ընթացքի
 մէջ հաստատած ձկունութեամբ՝ ժողովուրդ մըն են ,
 որուն կը պատկանի ապագան Փոքր-Ասիայի մէջ :

Այդպէս պիտի ըլլայ : Այդպէս պէտք է որ ըլլայ :
 Եթէ տաճիկները թնդանութեան ունին , հայերը ունին ու-
 ղեղներ . իսկ պատմութիւնը կը կազմուի ոչ թէ թնդա-
 նութներով , այլ ուղեղներով : Իւրաքանչիւր քար զէնք
 կը դառնայ , ո՛ր ատեն որ ժողովուրդ մը կ'ապստամբի
 իր հարստահարիչները ոչնչացնելու համար :

Արդէն կ'որոտայ խորութիւններու մէջ , արդէն
 փայլատակած են կայծակաշանթեր . հայ հերոսներու ու
 նահատակներու գործերն են ատոնք՝ տղամարդկանց և
 կանանց : Ո՛վ գիտէ ե՛րբ կը պայթի միւս փոթորիկը...
 Թո՛ղ անիլա ոչ մէկ հայ անդէն դառնէ :

Խորին կարեկցութեամբ կ'ողջունէ ձեզ

Ի.Զ.Ի ՅՐԱՊԱՆ

IX

ՆԱԽԱՏԻՆՔ ԵՒ ՐՈՊԱՅԻՆ

Աշխարհի վրայ կա՞յ արդեօք մի վայր , որուն ա-
 նունը կարենայ մեզ աւելի յուզել քան «Հայաստան»
 անունը :

Մտածող մարդկութիւնը միշտ պիտի պահէ Հայաս-
 տանի համար ինքնաբոխ յարգանքի զգացումը , որ ա-
 սիական հնութիւնը մեզ կտակած է : Մեր ոգիին աչքե-
 րուն առջև միշտ պիտի ցցուի Մասիսի , մեր պատմա-
 կան և աւանդական Արարատի , գերազանց և ա՛յնքան
 հրաշալիօրէն կանոնաւոր պատկերը : Անշուշտ հին հրաշք-
 ներու սնապաշտութիւնը ջնջուած է և անոր գագաթին
 փալիւղ սպիտակութեանը վրայ այլ ևս չեն փնտռեր
 սեւորակ կտորները Տապանին , ուր իբրեւ թէ մեր Նա-
 խահայրերը ապաստանած են : Բայց խորհրդանշանները
 այսուհետեւ անօգուտ են , որովհետեւ բնագէտներու ,
 ազգագիրներու , պատմագիրներու գիտութիւնը մեզ
 կ'ըսէ թէ հայկական բնաշխարհը որքան կարեւոր եղած
 է բոյսերու , կենդանիներու և ժողովուրդներու ցրումմին
 մէջ : Այդ վայրը՝ գերազանցօրէն բնդհանուրին հայրե-
 նիքն է , կանխադոյնը մեր մասնաւոր հայրենիքներու :
 Ճրանսացիներ , անգլիացիներ , գերմաններ և իտալացի-
 ներ , բոլորս դեռ կ'երագինք տեսնել այդտեղ՝ վերին
 Ասիոյ մէջ՝ երեսը Կովկասի դարձուցած այն նուիրական
 վայրը , որ նախնիքներու օրրանը եղաւ :

Սակայն ժառանգական փառքը միշտ բախտաւորու-
 թեան հետ չընկերանար : Նորագոյն բոլոր ժողովուրդ-
 ներու մէջ կա՞յ մէկը , որ դժբախտութեամբ գերազանցէ
 հայ ժողովուրդը : Քաղաքական երեք տարբեր հատ-
 ուածներու բաժնուած , ոչ մի տեղ անոնք չեն նկատուիր

իրենց տան մէջ : Ամէն տեղ օտարի մօտ կը բնակին և քանի անգամներ այդ օտարը եղած է նոյնպէս և իր հարստանարողն ու թշնամին :

Ե՞րբ ուրեմն «աղգերու համաձայնութիւն» կոչուածը պիտի կրնայ մոռցնել ապա թագաւորի դահիճներու նկատմամբ ունեցած իր ստորնութիւնը, իր վատութիւնը : Մեր վրայ ծանրացող բոլոր ստորնացումներէն չկայ մէկը, որ աւելի ծանր ըլլար, աւելի դժուարակիր : Եւ իրենց միամտութեան մէջ՝ դժբախտ հայերը դեռ մեզի պատիւը կ'ընեն իրենց ձայնը դէպի մեզ բարձրացնելու, մեզ՝ դաւաճաններուս, վախճաններուս և կեղծաւորներուս, ու մէկ քանի ամէկոտ բառերով զանոնք կ'աղաքիենք տիրոջ մը կարեկցութենէն միւս տիրոջ գլխութեան, — այսինքն մահէն ի ստրկութիւն, ստրկութեանէն ի մահ :

Եւ ի Ձե՛ս ՌԸՔԼԻԻ

X

ՆԱԶԱՏԱԿ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ

Անոնք, մեր միապետական և քաղքենի կառավարութիւնները, պատմութեան տաշեւ կը կրեն իրենց ոճի պատիժը : Պատմութիւնը անոնց դունատ ճակատին պիտի դրոշմէ չիկացած երկաթով՝ իրենց անամօթութեան խաւանը : Եւ ապագայ սերո նգները, երբ մարդկութեան տարեգրութիւնները թղթատեն՝ անոնց ազնուութեան տիպոսները փնտռելու նպատակով, պիտի բռնուին սարտախէ և ամօթէ, դանելով այդ էջերուն մէջ լուսաւորութեան մեծ դարուն վերջերը, դահիճներու և դահճական մանկաւիկներու սերունդ մը, — քստմնելի սերունդը թագաւորներու, որոնք իրենց անդադարութեամբ, անտարբերութեամբ կամ մեղսակից հաճոյակատարու-

թեամբ, զործակից եղան երկու հարիւր հազար մարդկային էակներու դարչելի և հրէշային կոտորածին :

Ու անոնց ոճիւրը կը չարունակուի, անոնց հաճոյակատար մեղսակցութիւնը կը վերանորոգուի, անոնց անարգ անդադարութիւնը կը մշտնջենաւորուի : Եւ այն վայրերուն մէջ, ուր հմայիչ բնութիւնը կը թուի թէ մարդկանց խաղաղ երջանկութեան պիտի նախագահէ, մարդակերպ գաղանի անգութ հրամաններու համեմատ՝ ամէն օր նոր և սոսկալի չարագործութիւններ կը կատարուին. պետութեանց կառավարութիւնները կը լուսն. անոնց լիազօրները Կարմիր Սուլթանի նախասենեակներու մէջ կը սպասեն ընդունելութեան այն ժամին, երբ իրենց աղգայիններուն պատուոյ նշաններ կամ երկաթեղի մեղաշնորհներ պիտի բաշխուին :

Դեռ այս ալ հերիք չէր : Բաւական չէր որ Փոքր-Ասիոյ լեռներու մէջ հայ ժողովուրդը Ապաիւ Համիտի արիւնհարու և վայրագ պաշտօնեաներու ձեռքով չարչարուի, խողխողուի : Անգլին կայ բարբարոս և վայրագ կառավարութիւն մը, կառավարութիւն ճնշման, խաւարի ցեխի և արեան, որ Յարիզ մն է : Եւ ցարիզմն ալ՝ իր կարգին՝ կը մահացնէ միան ու խիղճը հայ ժողովուրդի մէկ հատուածին, ժողովուրդ մը, որ կրկնակի դժբախտ է, ժողովուրդ մը, ամէն կողմէն սոսնահարուած ու փրշրուած, ճգմուած Համիտեան մոուրճի և Յարական սալի միջեւ :

Բայց ճակատագիրը ուղեց, որ տմարդիօրէն հաւածուած այս ժողովուրդը ոգեւորուի իր ապագային վերաբերմամբ՝ անխախտելի համոզումով և դիմադրական հիացուցիչ ուժով մը : Զինք պաշարող աղէտներու դէմ նա հերոսաբար կը պայքարի և այդ կերպով հնարաւոր կը դարձնէ որ լուադոյն և երջանիկ օրերը հասնին :

Այդ օրերը հեռու չեն : Եւրոպական քաղաքական կացութիւնը կը փոխուի : Ռամկավարութիւնը համաշ-

խարհային յառաջգիմութիւններ կ'ընէ : Սօսիալիզմը՝ ան-
դադրում մըլումով՝ կը բարձրանայ դէպի իշխանութիւն :
Ան գլխի մէջ աշխարհակալութիւնն է, որ կը տա-
պալի. Գրանսոսի մէջ յետադիմութիւնը կրած է
այնպիսի պարտութիւն մը, որ զայն մշտականապէս
գետնահար ըրած է. Գրանսոսի մէջ երեք միլիոն
սօսիալիստներու քուէները՝ Հօնէնցօլէրնի ռադիկալի-
կան քմահաճոյքներու դէմ իրենց վէդօն կը դնեն. Ռու-
սոսոսանի մէջ ցարիզմը կը փլչի : Հրապարակ կու-
գայ նոր Եւրոպա, ռամկավար, խաղաղասէր և արդար :
Եւ անոր դահակալութեան առաջին գործը պիտի լինի
հատուցման գործը. — ժողովուրդները՝ վերջապէս ա-
զատուած իրենց բռնապետներէն և տէր իրենց ճակա-
տագրերուն՝ պիտի կարկառեն իրենց ձեռքը հայ ժողո-
վրդին, որ կրկնակի նահատակ է, և զայն պիտի փրկեն :

ԷՏԿԱՐ ՄԻԼՆՈ

XI

ՊԱՏՐԱՍ ԵՂԷՔ

Հայ երիտասարդութեան

Ձեր հաւատքը անսասան և հիմնադրի է :

Հայերը Պերլինի Դաշնագրով «ամբողջ Եւրոպայի
պաշտպանեալներն էին» : Եւ ամբողջ Եւրոպան զանոնք
լքեց...

Անհրաժեշտ բարենորոգումները — միջազգային իրա-
ւունքի հանդիսաւոր դաշնագրերով նուիրադործուած —
քսանըփնդ տարիներէ ի վեր իրականացման կը սպասեն :
«Բ. Դուռը իր ձեռք առած միջոցներու մասին պարբե-
րաբար պիտի հազորդէ պետութիւններուն, որոնք պիտի
հսկեն բեֆորմներուն գործադրութեան վրայ» : Այսպէս
կը խօսի 1878ի դաշնագիրը :

Թէ Դուռը իր պարտականութիւնը չի կատարեր, —
սա դիւրահասկանալի է, քանի որ ան իր խոստումներէն
ոչ մին իրագործած է, եթէ չհաշուենք իրեն յատուկ
«միջոցները» — կոտորածներ, կամայականութիւններ,
հաղարու մէկ կեղեքումներ և սարսափի բէժիմ, որուն
տակ կ'ապրի հայ ժողովուրդը :

Բայց թէ պետութիւնները դրժեցին իրենց երդումը,
անա ասիկա պէտք է զարմացնէ բոլոր անոնք, որոնք
քաղաքակրթութեամբ մեծ ազգերու կառավարութիւններու
վրայ իրենց ամբողջ վստահութիւնը դեռ չեն կորսնցու-
ցած :

Պերլինի քօնկրէին մէջ երրորդներու օգտին մէկէ ա-
ւելի որոշումներ ընդունուեցան : Քանի մը խմբումներ
— առանց միջազգային տեսակէտով տիտղոսաւոր ներ-
կայացուցչի — կրցան յուսալ, որ համերայխութեան և
եղբայրութեան բարձր զգացումները իրենց դեպպանը
պիտի ըլլան, ցնորք մը, զոր այն ատենուան ամենահեղա-
կաւոր իրաւարարներն անգամ բաժնեցին : Բայց ափ-
սոս, որ Եւրոպայէն կամովին ընդունուած այս պար-
տականութիւնները այն ատենէ ի վեր անտեսուած, ժրխ-
տուած և բռնաբարուած են : Կայ մէջտեղ ոսկիի և նիւ-
թական չահերու խնդիր մը, — այն ատեն անմիջապէս
կը սպառնան, զրահաւորներ կը զինեն և աշխարհի ծայրը
բանակներ կը դրկեն, Իսկ ընդհակառակը, զրկանքին և
անիրաւութեան ոչ մէկ իրական գործով չեն պատասխա-
ներ : Այսպիսի անհոգութեան ինչ անուն պէտք է տալ,
եթէ ոչ մեկ սակցութիւն :

Այժմ պաշտօնական աշխարհին չէ, որ կը դիմէք :
Այլ եւս դիւանական լեզուն չէ, որ ձեզ կը պատաս-
խանէ : Դուք չիտակ մարդկանց սրտին զիմած էք, և
անոնք ձեզ կը պատասխանեն. — Եղբայրներ, մի
յուսահատիք : Ինչ որ նախապէս քիչ ձայներ կ'ըսեն,
քիչ յետոյ շատ ձայներ նոյնը կը կրկնեն : Հասարակա-

կան կարծիքի ոյժը այսուհետեւ անձնշելի է. անհիկա ձեզի հետ է :

Քաղաքականութիւնը բուն շրջումներ և յանկարծակիս անակնկալներ ունի : Պատրաստուեցէ՛ք. վաղուան հաւանականութիւններուն արժանի ըրէ՛ք դուք ձեզ : Եւ անոնց իրականացման ամենալաւ միջոցը այդ է :

ԲՕԼ ԷՐՐԷՐԱ

Քրօֆէսօր Պրիսեյի համալսարանի,
Անդամ «Միջազգային իրաւունքի կաճառ»-ի

XII

ՀԱՄԱԿՐԱՆՔ ՀԱՅԱԿԱՆ ԴԱՏԻՆ

Պարտք կը զգամ արտայայտելու իմ խորին համակրանքը ձեր ժողովրդի տառապանքներուն առթիւ և իմ հիացումը ձեր քաջութեան, ինչպէս և անձնութեան համար՝ հանդէպ ձեր հալածական աղբի :

Հպարտ եմ, որ Բարիդի մէջ առաջինը եղայ՝ հրապարակային ժողովով մը Եւրոպային մատնանիչ ընելու ձեր ժողովրդի մարտիրոսութիւնը և բողոքելու այն լքման դէմ, ուր Եւրոպական դիւանագիտութիւնը գլուրեց ձեզ, մոռնալով Պերլինի Բօնկրէին մէջ իր ըրած հանդիսաւոր խոստումը : Ես ինձ համար պարտականութիւն մը ըրած եմ՝ Քաղաքական Գիտութեանց ազատ վարժարանին մէջ իմ աշակերտներուս յիշեցնելու ձեր ըած անարդար դժբախտութիւնները և անուս առնուած իրաւունքները :

Գիտէ՛ք նաև, որ Ֆրանսայի մէջ բոլոր կուսակցութիւնները համաձայն են ցանկութիւն յայտնելու, որ վերջապէս զլացուած արդարութիւնը ճանչցուի : Եւ եթէ ձեզ հարստահարողները դեռ չեն պատժուած, եթէ կորածներն ու բռնութիւնները, որոնց զոհ են ձեր հայրենակիցները, վերջ գտնելու տեղ նորէն Փոքր-Ասիոյ

քաղաքներու և դիւղերու վրայ կը սաւառնին, յանցանքը ամէնէն առաջ Եւրոպայի անհամաձայնութեան, նախանձին և թերեւս եսամոլութեանն է : Մե, պարտակահալութիւն է ուրեմն անդադար բողոքել բարբարոսական սիսդեմատիք ըէժիմի դէմ, որ ուրիշ նպատակ չունի, բայց եթէ ջնջել ձեր ժողովուրդը :

Շատ լաւ կ'ընէ՛ք յիշեցնելով քաղաքակիրթ աշխարհին յարգանքի և համակրութեան արժանի յատկութիւնները ձեր ժողովրդին, որ Ասիոյ միակ կամ առաջին քրիստոնեայ ժողովուրդն է : Ան պատմութեան մէջ մեծ դեր խաղաց. անհիկա ամէն տեսակ դառն փորձանքներ կրեց՝ առանց ընկճուելու, և անընդունելի է որ կորսուի այժմ, այնպիսի ժամանակ մը, երբ բոլոր ազգութիւնները կ'երիտասարդանան կամ կը վերածնին :

Ամուր պահեցէ՛ք ձեր խանդաղատանքը հայկական դատի հանդէպ, որ ազատութեան և քաղաքակրթութեան դատ մըն է : Շարունակեցէ՛ք ապրելու արժանի ցոյց տալ ձեզ, և ես կը հաւատամ, որ ձեր ժողովուրդը՝ տառապանքներով շաղախուած ըլլալով հանդերձ, պիտի կրնայ հին Արեւելքի մէջ կատարել վերանորոգիչի դերը, որ այդ քրիստոնեայ ժողովրդի ուսերուն վրայ կ'իյնայ :

Ձեր դատին հաւատարիմ անձուէր՝

ԱԵԱԴՕԼ ԼԸՌՈՒԱ ՊՕԼԷՐ

XIII

ՀԱՄԱԿՐԱՆՔԻ ԶԱՅՆ ՀԱՅԱԿԱՆ ԿՕՄԻՏԷՆ

— 0 —

Չկայ Եւրոպայի մէջ սրտի տէր մարդ մը, որ չվրդովուի հանդէպ այն վայրագութիւններուն, զորս քիւրտերը ի գործ կը դնեն Հայաստանի մէջ, կանխամտածուած ընդհատումներով, և այս՝ թուրք կառավարութեան ակնյայտի աջակցութեամբ, որ կ'ազացուցանէ ոչ միայն անբարոյականութիւնը, այլ նաև կոպիտ տգի-

տութիւնը այդ կառավարութեան, որ ուզելով ուրիշները զարնել, ինքզինքը կը հարուածէ:

Այդ նոյն կառավարութիւնն է, որ սեփական ձեռքով կ'աւրէ միակ նահանգը, ուր զարգացումը, արդիւնաբերութիւնն ու վաճառականութիւնը յարգանք կը վայլեն, և այս սիրաշահելու, քիչ ժամանակուան համար, բարբարոս գազանները, որոնցմէ ոչ մէկ օգուտ չէ կարող ահեկալել:

Բայց իր սեփական հարստութիւնները կամովին ոչնչացնելով, թուրք կառավարութիւնը չի վարուիր միթէ այն խենթին պէս, որ իր սեփական սենեակը կ'այրէ՝ անոր հրդեհը տեսնելու համար:

Կ'ուզէի աւելի երիտասարդ ըլլալ, որպէս զի կարողանայի ձեզի օգնել տարրեր կերպով, քան թէ խօսքերով և գանգատներով...

Ձեր գործին կը բարեմաղթեմ՝ կատարեալ յաջողութիւն և ձեր արամադրութեան տակ կը դնեմ իմ Հանդէսը:

ՉԷՁԱՐԷ 10 ՄԱՐՏ 1902

XIV

ԲԱՐԲԱՐՈՍԻԹԵԱՆ ԽՐԱԽՈՒՍՈՂՆԵՐԸ

— 0 —

Հայ երիտասարդութեան

Երբ Կլապագոն իր հռչակաւոր Նաժմակ-ն երո՞վ Եւրոպայի նողկանքին կը յանձնէր Նաբոյի Պուրպօններու կառավարութիւնը — որուն Աստուծոյ բացասութիւնն անունը կուտար — իր ցամառի դատաւարութիւնը բոլոր սրտերու մէջ յուզումնալի արձագանգ կը գտնէր, և այդ արձագանգը՝ շատ չանցած՝ գործի կը փոխուէր. քիչ տարիներ յետոյ՝ Ֆրանսան իր զէնքով կը պաշտպանէր իսպախան յեղափոխութիւնը

և անգլիական երկու մարտանաւերու հսկողութեան տակ՝ տեղի կ'ունենար հաղարներու մուտքը Սիկիլիա:

Աւելի ուշ նոյն նախատեսքը, արդէն ծերացած և փառքին գաղափրակէտը հասած, կ'ամբաստանէր, իր պերճախօսութեան բոլոր փայլովը, Կ. Պոլսոյ սուլթանը և զայն Մեծ Մարդասպան կը յորջորջէր: Սա հայն դժբախտարար, այս անգամ իր ամբաստանութիւնը ոչ մէկ ցնդում չառաջացուց: Եւրոպան անոր ձայնը չլսեց և ընդհակառակը Օսմանեան վարչապետութիւնները այնուհետեւ հետզհետէ բազմապատկուեցան և աւելի ստոր դարձան: Այս ձայնը չկրցաւ արգելել Սեփականի արիւնստարար Բոքսին յարձակելու ամբողջ ժողովրդի մը վրայ և բարբարոսաբար բնաջինջ ընելու և իր տատարդները, մանուկներն և ծերերն՝ անուկ: Քաղաքակրթուած և զիւանագիտական Եւրոպան չարժուեցաւ և բացի վախկոտ ու լիովին պղտորեցողութեան բողոքէ մը, ոչ մի կերպ չը սանձեց անարդ և ստոր բռնաւորը:

Աւագ, Անգլիան շատ ու շատ է զբաղած իր Ափրիկեան սխալներու հետեւանքներով, Ֆրանսան շատ է խորատուղուած իր գաղութներու և նուաճումներու հոգերուն մէջ, որպէս զի կարողանան լսել աղաղակները նահատակուող Հայերուն և ժխորը հայաջինջ ջարդերուն:

Ահա ասիկ Եւրոպայի յաղթութիւններու զինը: Ահա թէ ինչ կերպով իմ բերեալի դմբ սրտերը կը ցածքեցնէ և մաքրը կ'ապականէ: Ահա թէ ինչպէս անիկա կը չնդէ այն աղգերը, որոնք աշխարհը քաղաքակրթելու կոչուած են: Եթէ առաջ կ'ըսէին. «Թո՛ղ կորչին գաղութները, քան թէ սկզբունք մը», այժմ մենք հարկադրուած ենք բացազանչել՝ «Թո՛ղ կորչին գաղութները, որովհետեւ անոնց պատճառով է, որ քաղաքակրթուած ժողովուրդները կը բարբարոսանան, ուրովհետեւ անոնք են, որ կ'արգելին յառաջագնաց աղ-

գերը՝ սանձահարելու բարբարոս վեհապետները և վերջ տալու անոնց ոճիրներուն :

Ժամանակ է, որ հւրոպական պետութիւնները վերջապէս մտնեն իրենց բնական սահմաններուն մէջ և անկից դուրս գան ո՛չ թէ չարազէտ տիրապետումներու, այլ սրբազան խաչակրութեան մը համար՝ յօգուտ բոլոր դժբախտներու և հարստահարւածներու : Թող դուրս գան այս վեհ նպատակի համար, և այն ատեն ամբողջ աշխարհը հանդիսատես պիտի լինի ծագմանը իսկական քաղաքակրթութեան, խաղաղ, չինարար և մշտնջենական :

Ա.Ք.Ի.Լ.ՈՐԲԱ
Propheton—Ընկերաբան

XV

ԱՐԻՒՆՈՏ ԶԵՌԲԸ

— 0 —

Աշխարհի բոլոր մասերու վրայ մեր ժամանակը կը բնորոշուի ուժի յաղթանակով և դադափարի պարտութիւնով : Մարդկանց կարծեցեալ «վեհապետները»՝ դարան մտած դադաններու պէս՝ իրենց պաշտպանութեան գործիքներու ետեւ ծածկուած, որոնք մը առիթին կ'ըստպանեն կոտորածի շղթայազերծումով : Աշխատաւոր ժողովուրդները արդիւնաբերելու մէջ կը ծիւրին դիդիւն համար քանդիչ գործիքներ, որոնք պիտի ոչնչացնեն իրենց աշխատութեան արդիւնքը : Տիրոջ նշանի մը վրայ պիտի յարձակին իրարու վրայ՝ ամէն տեղ աւեր և մահ տիւնելով : Ամբողջ քաղաքակրթութիւնը պիտի յանձնի կոտորածի անհուն կազմակերպութեան մը : Միծաղելի դարձած է մարդկային եղբայրութիւն քարոզելը, մինչև իսկ դադրելի, քանի որ այս քօզմօքօլիդիվմէն դաւաճանութիւն կը հոտի : Իրար ատելու իրաւացի ոչ մի

պատճառ չունենալով հանդերձ, տրամադիր են իրար յօշոտելու, իրար կոտորելու : Թերեւս պէտք է որ արիւնէն կշտանան, որպէսզի այս մարդակեր ժէստերէն զըլուանք զգան :

Մինչևեւ այդ՝ կոտորածի արուեստը մտաւորական կարողութիւններու ամենաաղնիւր կը համարուի, և քանի որ ամէն մի արուեստ գործնականի զարգացումով է որ իր կատարելութեան կը հասնի, մեր բրօֆէսիօնալ սպաննիչները իրենց արուեստը կը գործադրեն ստոր արարածի, սեւերու եւ գեղիններու վրայ, զորոնք բարի նախախնամութիւն մը անոնց տրամադրութեան տակ կը դնէ : Սպիտակ քաղաքակրթութեան ամենաստոր վայրագութիւններու անձնատուր, սեւ Ափրիկէն ջարդերու ընդարձակ մէկ դաշտն է, ուր մարդ-դադանի բոլոր կոպտութիւնները ազատ ասպարէզ կը գտնեն : Սպիտակները իրար ոչնչացնելու են փոխադարձաբար, երբ սեւը այլեւս ինքզինք չի պաշտպաներ : Աւելի ուժեղի իրաւունքով Անգլիան ապրող ազգ մը կ'ոչնչացնէ՝ առանց ժողովրդական մաւսաներէն կամ կառավարողներու ժողովներէն բողոք մը բարձրանալու : Մտաբերեցէք այն վեհանձն խլրտումները, որոնք հետեւեցան Լեհաստանի բաժանման և չափեցէք այն ճամբան զոր կտրած ենք գէպի ետ :

Ասիան յարձակում կրած է իր բոլոր սահմաններուն վրայ միանգամայն և արդէն հիւսիսէն և հարաւէն եկող յափշտակիչներ՝ Հիմալաեայի դռներու մօտ իրարու կը հանդիպին : Նիզակակից Եւրոպայի զօրքերը բանակ կազմեր են այժմ՝ չինական մայրաքաղաքի մէջ և գերման կայսրը կարգախօս տուած է իր ընդհանուր հրամանատարին . «Ատտիլան վերսկսեցէք : Անխնայ կոտորեցէք» : Կայսեր զօրքերու նամակները, որոնք պժգալի կոտորածներու մասին կը խօսին, ցոյց կուտան որ իր խօսքերը բառացի կատարուած են, և Ռուսները Մանչու-

բից մէջ հազարաւոր չինացիներ գետերը կը նետեն՝ առանց խորութեան սեռի և հասակի:

Փոքր-Սսիան հանդիսատես է ոչ նուազ գարշանքներու: Հոն Կարմիր Սուլթանն է, որ քրիստոնէութեան բարեխնամ պաշտպանութեան տակ, սրով և կրակով կ'ոչնչացնէ Հայաստանի նահանգները: Ուր են անցեալի խաչակրութիւնները: Օհ, իսլամը իրաւամբ յաղթեց քրիստոնէայ ասպետները, որոնք Քրիստոսի գերեզմանը փրկելու պատրուակով, այնպիսի յիմար արկածներու մէջ նետուեցան: Ներկայ ժամանակուան գաղթային կատաղութիւնը բարեպաշտ պատրուակի մը պէտք ունէր: Չինաստանի մէջ է որ այժմ քրիստոնէական կեղծիքը կը պարզուի Միսիոնարները, որոնք իրենց հայրնիքին մէջ կամ իրենց քրիստոնէական կրթութիւնն ստացած վայրին վրայ կրնային չատերք քրիստոնէայ դարձնել, կը ձգեն որ թուրք գիտուոր մը Ս. Գերեզմանին շուրջ ուխտաւոր մը ծնծէ և իրենց սրբավայրին մէջ յարձակում մը կրեն, որպէսզի յաղթական բանակներու ճամբայ բանան: Բայց և այնպէս տատուածաչնչական տեսարաններու երկրին վրայ Մարգասպան Խալիֆը իսլամական մուսուլմանութիւնը կը պայթեցնէ Հայաստանի քրիստոնէաներու գլխուն, անդին Քրիստոսի Պապը բողոք մը կամ գլխութեան կողմը չարձակեր և «Մարդկային իրաւունքներու» Պրանսան չի համարձակիր արդարութիւն պահանջելու կամ մարդասիրական խօսք մը արտասանելու:

Ով պիտի մտածէր նշաւակելու թաղակիր աւազակը որ քաղաքներ և գիւղեր կը թալնէ, անդէն մարդիկ կը կոտորէ եկեղեցիներու մէջ—և ի՞նչ բռնութիւններէ յետոյ—կիներ, երեխաներ, ծերեր. աւերուած դաշտերու վրայ կը նետէ մարդկային հօտերը՝ դուրի ապրուստի միջոցէ, և ծնծը կը լրացնէ պակասը, որպէսզի գայլերու կեր դառնան: Ռուսաստանը իր սահմաններու վրայ

խառնակութիւններու պէտք ունի, որպէսզի նպաստաւոր բողեին միջամտէ: Յունական օրթոօքսոթեան գործին չէր դար լաղժաթիւ հայադաւան աղգարնակութիւն մը, ուրեմն ձգելու է որ Թուրքը ուղածին պէս արիւն թափէ: Երբ Ռուսը սպաննելու արտօնութիւն տուաւ, Պրանսան չէր որ ձայն կը բարձրացնէր: Հանօթօ և Լօպանօֆ կ'իշխէին այն ատեն Ֆրանսական Հանրապետութեան վրայ, ինչպէս Լամուորֆ և Տէլքասէ այ օր: Որքան ջանք պարտաւորուած եղանք թափել Սպարկ Համիտը, այդ «Մեծ Մարդասպանը» ամբողջ աշխարհին ներկայացնելու համար: Հետաքրքրական է թէ ի՞նչ միջոցներով լուսցուցին ուրիշները: Երկու տարիէն ոչ պակաս ժամանակ պէտք եղաւ որ խորհրդարանը յուզուէր և ի՞նչ արդիւնքի համար: Պատգամաւորական ժողովը կրնար ինքզինք պատուել պարտաւի բուէով մը: Յանդգնութիւնը չատ մեծ համարեցին. Լաւ է որ Հանօթօն՝ Կարմիր Սուլթանի չողոքորթը՝ Հայաստանի ջարդերու համար ժողովէն չնորձաւ որութեան քուէ մը չպահանջեց: Գէթ մինչև այժմ երեւոյթները փրկեցին...

ժ. ՔԼԷՄԵՆՍՈՆ

XVI

ՁԱՐԸ ԵՒ ՇԱՅԵՐԸ

— 0 —

Անգլիացի ճամբորդ մը. Պր. Մարք Մայքս, որ վերջերս հրատարակած է Պիգաուսի միջոցով՝ «Թրքական հինդ նահանգներու մէջ» անուան տակ՝ Հայաստանը բաժնիք ճամբորդութեան պատմութիւնը, կը հրաժարի անդացի աղգարնակութեան մասին խօսելէ, պատճառաբանելով որ Հայերու նկատմամբ իր այնքան սաստիկ «ատելութիւնն ու արհամարհանքը» չպիտի թոյլատրէ

իրեն՝ հարցը անխղճականութեամբ չօշտիելու : Ահա-
ւասիկ գեղեցիկ խոստովանութիւն մը :

Պր. Մարք Սայքս աւելի անկեղծ է քան ուրիշները : Հակառակ վերջին տարիներու դէպքերու, հակա-
ռակ Կապոյտ և Դեղին գրքերու և այլ պաշ-
տօնական հրատարակութիւններու, որոնք ժողովուրդի մը
մարտիրոսաբանութիւնը արձանագրեցին, անիկա քաղա-
քակրթութեամբ այն մարդոցմէ է, որոնք զոհերու նկատ-
մամբ անսահման առելութիւն մը կը կեղծեն :

Խօսքս միմիայն քաղաքագէտներու մասին չէ,
որոնք—ինչպէս Վիլհէլմ Երլորդը—իրենց պարտք հա-
մարեցին պետական նկատմամբ պատճառով Սու-
թանին շողքորթելու և այնքան ոճիրներու պատաս-
խանատու հեղինակին հետ վարուելու ինչպէս բարեկամի
և դաշնակցի : Բանի մը ուժեղ անձնաւորութիւններ
գիրենք ինքնատիպ կը կարծեն, որովհետեւ ամբողջ
մարդկութիւնը կ'անգոծեն :

Հայաստեցութեան այս սիրահարները շատ ճիշդ կը
թափեն դարձնելու հասարակական կարծիքը ժողովուրդի
մը դէմ, որ իրաւունք ունի քաղաքակրթութեամբ աշխարհի
դրական համակրութեան : Պէտք չէ մոռնալ որ, Հայերը
միմիայն Սուլթանի ճնշումներու, քիւրդերու յափշտա-
կութիւններու և փաշաներու ու պէյերու իշխանութեան
զեղծումներու դէմ չէ որ ստիպուած են կռուել :

Այն պահուն իսկ, երբ Եւրոպան խաղաղ ազգի
սիսդէմատիք կոտորածը սարսափով կ'իմանար, մեծ
կայսրութիւն մը, որու քաղաքական շահը—ձգե՛նք
մարդասիրական զգացումներ—Հայերու պաշտպան դառ-
նալու մէջ էր իբր թէ, նոյն ծագումն ունեցող իր հպա-
տակներու դէմ վարչական հալածանքի չըջանը կը բա-
նար : Կովկասի կառավարչապետ իշխան Կալիցինի Չա-
րին ուղղած գաղտնի տեղեկագիրը ամբաստանագիր մըն

է Հայերու դէմ, զորոնք անհաւատարմութեան, յեղա-
փոխական ձգտումներու և հակառակականութեան մէջ
կը մեղադրէ :

Ի զուր յանձնախումբ մը, որուն կը մասնակցէր
իշխան Ուխտամակի, այս մեղադրանքները տեղւոյն վրայ
ուսումնասիրելով՝ ներքին գործերու նախկին մինիստր
Գօրեմիլինին ուղղած տեղեկագրով մը հերքեց : Ոչինչ
կրցաւ յաղթել այն համապաւնեան և յետադիմական քա-
ղաքականութիւնը, որ կը շարունակէ Չախախել Լե-
հաստանէ ետք Ֆինլանտիան և Պալդիկան նահանգ-
ները : Ռուսական Հայաստանը, որ Չարին Լազարէֆի,
Լօրիս-Մէլիքօֆի, Տէր-Ղուկասօֆի և Շէլկօֆիկօֆի
պէս պետական մարդիկ և ղինուորական հրամանատար
ներ տաւ, կասկածելի և մինչև անգամ ապստամբ
երկրի մը տեղ դրուած է : Յաջորդաբար ամենակամայա-
կան միջոցներ ձեռք առնուեցան :

Անթիւ Հայեր աքսորուեցան և փոխադրուեցան Մի-
ջին-Ասիա : 1896ին, քանի մը շաբթւան մէջ, 500էն
աւելի հայ դպրոցներ փակուեցան և անոնց եկամուտները
գրաւուեցան : Կովկասի Բարեգործական Հայ Ընկերու-
թիւնը իր ներքին կանոնադրի կարծեցեալ բարեփոխու-
մով մը անդամալուծուեցաւ :

Ամիս մը կայ, որ Թիֆլիսի Հրատարակչական Ըն-
կերութիւնը պարզ ու հասարակ կերպով լուծուեցաւ :
Շնորհիւ գրաքննութեան, Թիֆլիսի մէջ միայն երկու
պարբերական լոյս կը տեսնէ, մէկը շաբաթաթերթ և
միւսը ամսաթերթ : Ասիկա վայրագ և յիմար բռնակա-
լութիւն մըն է : Ահա այն բոլորը, որ սրբազան Ռու-
սաստանը կ'ընծայէ քրիստոնեայ Հայաստանին :

Հաստատապէս, Սալթանի և Չարի միջև—սատա-
նալի և խոր ծովու մէջ—Հայերը միմիայն իրենց վրայ
իրենց աշխատասէր ջանքերու և արդարութեան կողմ-

նակիցներու և ամբողջ աշխարհի յեղափոխութեան վրայ
պէտք է յոյս դնեն :

ՅՐԱՆՍԻՍ ՏԸ ԲՐԷՍԱՆՍԷ

XVII

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

• — 0 —

Ամէն անոնք, որոնք ինծի պէս եղիպտոսի և Ֆրանսիայի հայ գաղութներուն կողմէ վստահութեամբ ընդունուեցան, իրենց սրտին մէջ խորին հիացում և ջերմ համակրանք կը պահեն անհայրենիք այս ժողովրդին և այնքան վաւրճուն այս ցեղին համար, որը դատապարտուած է ոչնչացումի : Բոլոր Հայերը, ինչ որ ալ ըլլայ անոնց հարստութիւնը արտասահմանի մէջ, աչքերնին անկանօք յառած են դէպի իրենց եղբայրները : որոնց մահ կը սպառնայ : Անոնք գիտեն որ Սուլթանը կը հետեւի քաղաքական յատակագծի մը, որ կը կայանայ ամբողջ հայ ցեղը ջնջելու մէջ : անոնք ընդունակ են մեծ ջանքերու և վեհանձն զոհողութիւններու՝ ազատելու համար ինչ որ դեռ կրնայ ազատուիլ :

Սուլթանի ծրագիրներուն գործադրութիւնը արդիւնելու ամենաազդեցիկ միջոցն է՝ բոլոր աշխարհի յայտնել և ծանօթացնել գործադրութեան ամէն մի փորձ, հէնց որ առաջին նշանը երեւան բերեն : Այս բանի մէջ մենք կրնանք Հայերուն օգնել :

Շատ մը թերթերու շահախնդիր լուս. թեան մէջ մենք կրնանք խօսիլ : Կոտորածները անհնարին կը դառնան՝ հէնց որ տիեզերքին կը յայտնուին : Կառավարութիւնները թոյլ տալին, «Որովհետեւ անտեղեակ էինք» կ'ըսեն : Պէտք է որ այսուհետեւ տեղեակ պահուին և ամէն ոք գիտնայ որ տեղեակ են :

Ինչ որ ամբողջ աշխարհի հայ գաղութներն ամէնէն աւելի պէտք ունին՝ Միութիւնն է : Բաւական է որ անոնք արթուն ըլլան : պէտք է որ անոնց արթնութիւնը միասին գործէ :

Հարկաւոր է, որ անոնք միմիայն մէկ մտածում և մէկ հոգի ունենան : Պէտք է որ անոնք իրենց մէջ համաձայնին վտանգի մէջ գտնուող իրենց եղբայրներու պաշտպանութեանը համար : Այս պայմանով է որ անոնց գործունէութիւնը ազդու պիտի ըլլայ, որովհետեւ հաւաքարհային պիտի ըլլայ : Անոնց դատը մարդկութեան դատն է, հետեւաբար պարտաւոր են ամբողջ մարդկութիւնը անով շահադրդուել :

Եւրոպայէն և արաւաշխարհէն իրենց ձայնը լսուելու համար բոլոր Հայերու ձայնը մէկ ձայն պէտք է կազմէ : անոնց համար փրկութիւնը կը կայանայ միմիայն համերաշխ գործունէութեան մէջ :

ԱՆԿՂՈՒ ՅՐԱՆՍ

XVIII

ՄԲՏԻԼ ՀԱՄԻՏԸ ԵՒ ԵՒՐՈՊԱՆ

Փարիզի մէջ քաղաքական մարդիկ, բարձրաստիճան պաշտօնեաներ, նահանգական ժողովներու նախագահներ հանդիսաւոր յարգանքներ կը մատուցանեն Արեւել-Համիտին : Սղաներ, յանուն իրենց պետերու, ոգեւորուած բաժակաճառեր կ'արտասանեն Ուլթանի կենացը : Զինուորական կառավարիչը, այս տօնին աւելի փալ տալու համար, զինուորական երաժշտախումբ մը կ'ուղարկէ :

Սակայն այն նախագահը, որ պատգամաւորական ժողովը նորերս վերընտրեց, Պօլիս կ'երթայ՝ հաւատացեալներու հրամանատարը շողոքորթելու : Անիկա խան-

Դավառ ներքողական մը կ'արտասանէ բրուտօնական և փքուն ոճով մը, որու գաղանիքը այս ակադեմիականն ինք գիտէ: Ան Օսմանեան նշան մը՝ իբր վարձատրու-թիւն՝ կը գրպանէ:

Հանրապետութեան դեսպանը, իր ուստայնի մէջ
ստեղծ կծկուած սարդի մը պէս, իյալիֆային դործը կը
դառնայ: Դեսպանը անկէ արտօնութիւններ, հանրային
աշխատութիւններու ֆէրմաններ, երկաթուղիի իրատե-
ներ կը խնդրէ, և փոխարէն՝ անոր պաշտպանը, անոր
մեղսակիցը կը դառնայ:

Վայ է եկեր, երբ Փրանսական պաշտպանեալ մը, մինչև իսկ քաղաքացի մը համիտեան ոստիկանութեան հետ դորժ ունենայ : Իր բնական պաշտպանէն, Լքուած, Ելլալով-Քէօշիկի լրտեսներու քմահաճոյքին անձնատուր՝ հրաժեշտ պէտք է տայ ազատութեան, մինչև անգամ իր կեանքին, եթէ բազդ չունի, շնորհիւ կնոջ մը կամ բարեկամի մը համեստ և հերոսական անձնութեան, ազդու համակրութիւնը արթննելու ուրեք քաջամարտ ստորադասեալի մը մէջ, որ դեսպանի անտարբերութեան, անոր անվտանգութեան հակառակ՝ աւելի հեռուն կ'երթայ և իր անձնական վտանգով՝ դաշիններու ձեռքէն զոհ մը կը խլէ :

Ահա թէ ուր է հասեր Թրանսան, ֆրանսական հանրապետությունը՝ Սուլթանի նկատմամբ։ Ահաւասիկ պտուղը այն քաղաքականությունն, որ հայկական սարսափներու դէմ պղատոնական յանդիմանություններէն տարբեր բանով մը պատասխանելու հոգեւոր։

Լաւ գիտեմ, որ այս ստորնացուցիչ դրուժեան մէջ
Յրանսան մինակ չէ և ինք միայնակ պատասխանատուն
չէ: Լաւ գիտեմ որ ամբողջ Եւրոպան, ամբողջ քրիս-
տոնէութիւնը այս ժամուն Կ. Պօլսուժ ստորնութեան
մէջ կը մրցի: Լաւ գիտեմ որ չկայ պետութիւն մը,

որուն ներկայացուցիչը Աբախել-Համիտը չչոզքորթի ու
չչոյէ, անոր առաջ չճնդադրէ, ցած յարգանքներ
չչալէ և իր անբաղդ զոհերը անոր չյանձնէ՝ արտո-
նութիւններու աւարէն իրեն համար ալ 'մաս մը ձեռք
բերելու :

Ուրքան ալ ամօթը համաշխարհային լինի, մենք չենք կենար անոր հետ հաշտուիլ և անոր դառնութիւնը պակսեցնել : Կոտորածներէ հինգ տարի վերջ, մարդ-կային ցեղի խղճի ապստամբութենէն հինգ տարի վերջ, պետական մարդկանց լողոճներէն և պարտաւան ընկերէն հազիւ հինգ տարի վերջ, Մարքիզ աը Սալզպըրի լ Կիլաօյի մէջ բռնած ապաւնական լեզուէն վերջ, քաղաքակրթութեամբ, ընտելացած և ընտանեցած աշխարհը համրտական ըէժիմի մէջ վարձատրեալ մեղսակցութիւն մը կ'ընդունի և կը վնասուէ : Այս պիտի ըլլայ պատմութեան այն դաշխակղութիւններէն մէկը, որուն ապագայ սերունդը՝ դժուարութեամբ պիտի հաւատայ :

Յոյց տրւած է, որ բարոյականը միջազգային յա-
րաբերութիւններու հետ զորձ հունի: Ստուգուած է որ
նոյն ինքն մարդկութիւնը դիւանագիտական առարկայ
մէջ ձայն հունի: Ծաղրի առարկայ պիտի դառնան, ի-
րաւամբ անուղղելի միամտի տեղ պիտի դրուին անոնք
որ կոչ կ'ընեն կառավարողներու և ժողովուրդներու
բարձր զգացումներուն: Պառտւած Եւրոպան... այլեւ
հուզեր իտէալի, մինչև իսկ արդարութեան խօսքը
լսել: Ան իրապաշտութեամբ կը պարծենայ: Լաւ պայ-
մանագրութիւն մը, երկաթուղիի կամ քարափի դաշ-
նադրութիւն մը անհամեմատ աւելի կը հետաքրքրէ
զինք քան ազգի մը հառաջը կամ հոգեվարքի ազա-
դակը:

Անցաւ այն հերոսական և անմիտ ժամանակը, երբ սկզբունքներու համար իրար կը կտորէին, երբ պատե-

բաղմի դաշտերու վրայ Իսապիոյ աղաառնութիւնը կը ծնէր, երբ քրիստոնէութեան խղճին մէջ ժողովրդի մը մարտիրոսացումը աւելի մեծ տեղ կը բռնէր քան սակարանի ընթացքը կամ արտաքին վաճառականութեան վիճակազրութիւնը :

Անոնք որ չեն հրաժարած իրենց մարդկային պարտականութիւնը կատարելէ, ստիպուած են այս նոր հասկացողութեան հետ յարմարուիլ : Հարցը այլևս ոճիրները իմացնելուն մէջ չէ, պէտք է փնտնել թուանիշել : Պէտք է համաձայնիլ ստորագոյն մակարդակի վրայ տեղաւորւիլ՝ աւելի ցածր դիտելու :

Գեո բարերազրութիւն մըն է եթէ լաւ իմացած չանը թելադրէ այնպիսի որոշումներ, որ անդամաւորւած և կուրացած խիղճն անգամ այլևս չյղանայ :

Աւելի բարերազրութիւն մըն է, եթէ այսօր, քանի որ 1896ի դոճերու արիւնքը այլևս դէպի երկինք չաղաղակեր, քանի որ բոլոր այս դիակները լուս են և Արեւմուտքի զգայնութիւնը մեռած, կարենանք այսուհետեւ կանխաւ մասնանիշ ընելով նոր դիւստողովի մը վտանգը, ուշադրութիւն հրաւիրելով դժբաղդ Հայաստանի խուլ լեռներու և դաշտերու վրայ թաւալուող մոնիթրինգի վրայ, արմնացնել Եւրոպայի քաղաքական միաքը և կանխարգել զործունէութիւն մը առաջ բերել :

Չխաբուին : Անատուլի մէջ սարսափելի անախակալ մի կը պատրաստուի : Անարդարութիւնը ճակատագրականօրէն նոր տճրագործութեան կը մղէ :

Եւրոպան կարծեց, որ Հայաստանի տաղաւուկ ուրւականը մշտնջենապէս վանած, հեռացուցած է և իսկապէս այս աղգի նկատմամբ ցոյց արուած անարժան անտարբերութիւնն է որ աւելի քան երբեք վայն օրակարգի մէջ դնել պիտի տայ : Երբ փաշաները՝ պետութիւններու շնախան խուսափումներէ քաշալերուած՝ այս

ժողովուրդը չարչարանքի անկողնի վրայ պառկեցնեն, հարկաւոր է որ անոր հանդիւններն ու հեծեծանքները մինչեւ մեր մայրաքաղաքները հասնին :

Հարկաւոր է, որ մեր դիւանագէտները ընտրեն կամ չեզոքութիւն մը, որ կրաւորական մեղսակցութիւն մը պիտի բլլայ, և կամ միջամտութիւն մը, որ չպիտի կրնայ, առանց ծաղրի, երբեմնի համաձայնութեան ձեռք վերստանալ : Իրաւաչանները, զարմնական մարդիկ, ընդօստ պիտի արթնանան, աչքերը պիտի սրեն, պիտի տեսնեն որ արեւան հեղեղները կարմրցուցած են իրենց ձեռնարկները : Արդէն ծեծուած խղճի մը բացակայութեանը՝ անոնց խելացի եռասկրութիւնը իրենց պիտի սորվեցնէ և չափել պիտի տայ իմարութիւնը քաղաքականութեան մը, որ ամէն բան յետաձգելով՝ ամէն ինչ կը ծանրացնէ և որ մարդկութիւնը զոհելով կը զոհէ նոյնպէս խաղաղութեան օգուտները :

Լաւ պիտի լինի որ ատենին և ատենէն դուրս ուժեղ ձայներ այս նախազգուշացումները կրկնեն և ազգայական բոլորեքսներու անարգ և ապուշ հանգստութիւնը խանգարեն : Տեղեկութիւններէ և լուրերէ դուրս, որոնք այսպիսի հրատարակութեան մը մէջ օրը օրին օգտաւորական ցուցալ և եղանակի նախազգուշակութիւնը կը կազմեն, լաւ է և օգտակար՝ պատմութեան դասերը անդադար չիչեցնել :

Ներկայ սերունդի յիշողութիւնը կարճ է : Անիկա արդէն մոռցաւ այն ճշգրիտ նմանութիւնները, որ ներկայ րոպէն կը պարզէ Աթաթուրք-Համիտի թագաւորութեան սկիզբները : Կը փորձեն աչքէ վրիպեցնել այս դիմադծի գծերը : Ծանշալ Աթաթուրք-Համիտը, 25 տարիէն աւելի տեւող թագաւորութեան տարեգրութիւնները թղթատել՝ ասիկա անհրաժեշտ պայմանն է առողջ վճիռ մը տալու Արեւելի վիճակի և աղաքայի հեռապատկերներու մասին :

XIX

Ա Մ Օ Թ

Մի քանի օրւայ համար կարելի եղաւ յիմարտէն հաւատալ որ ուժը՝ յենլով հաղիւ խոստովանելի պատ-
րւակներու՝ ինքզինքը կը դնէր իրաւունքին ծառայու-
թեան տակ : Ինչպէս Միտիլիի գրաւումը : Սակայն
չուտով լեղուն կարճեց :

Անգամ մը եւս, իրաւունքը պարտաւորուեցաւ ճանչ-
նալ խորունկ ունայնութիւնը՝ չըսելու համար աններելի
տխմարութիւնը իր ծայրայեղ փառասիրութեան : Սն,
հրամայէ՝ ուժին, ինչ տղայամտութիւն : Հնազանդեցնել
կարենալու համար՝ պէտք է տէր ըլլալ նախ, ինչպէս
կը վկայէ ողջմտութեան կատարելատիպը Տը Լա Բալէս :

Բայց ինչ կը նշանակէ այս : Միթէ բարոյական
ոյժը, որեւէ անուան տակ, ըլլայ իրաւունք, բարիք,
առաքինութիւն, և կամ անարդարութիւն, չարիք,
մոլութիւն, բնական ոյժերու անսխալական նուիրապե-
տութեան շարքին մէջ, չի բռնէր ամենաբարձր ատուի-
ճանը : Եւ չէ՞ որ իր այդ իրաւասութիւնովը կը գոր-
ծածէ ան՝ Ֆիլիքական և բնագիտական պարզ ոյժերը,
ճշմարտօրէն մարդկային պատմութեան մէջ :

Այո և անտարակոյս : Սակայն դժբախտաբար, ու-
ժէն կոխկռուող իրաւունքի մասին թրթռուն նախա-
դասութիւններ չինողները, և հասարակութիւնը՝ որ կը
լսէ կամ կը կարդայ զանոնք, միշտ տարուհակ գաղա-
փարներն իրարու հետ կը շփոթեն : Եւ անոնք չճշ-
դելնուն համար իրենց միտքը, իրենց հակառակորդնե-
րուն գործը կը չինեն :

Իրաւունքը ոյժին դէմը հանել, պարզ տղայակա-
նութիւն մըն է, գրչի վրիպակ մը՝ որմէ զգուշանալը

իրեն համար կանոն պէտք է ընէ ժամանակակից գրա-
դէտ մը : Ծշմարտութիւնը միանգամայն աւելի պարզ
և կամ աւելի մխիթարական է : Ամենատարական և
ամենաախուր մարդկային ընկերական կազմակերպու-
թիւններուն մէջ իսկ, իրաւունքը, բարոյական ոյժը,
գաղափարը արդէն կը գեղանցեն ու կը կառավար
Ֆիլիքական ոյժը իր բոլոր երեւոյթներուն մէջ :

Եւ այսպէս, Միտիլիէն վերադարձող նաւարա-
ծինը, որ բնուցաւ կասկածելի դանկամներ, և որ դէն
չարեց մարդոյ, կանանց և երեխաներու թանկագին
գոյութիւններ, գաղափարին հըռ ծառան եղաւ : Իրա-
ւունքին զինուորն եղաւ ան, այնպէս ինչպէս որ կ'ըմ-
բռնեն զայն դեռ հազարաւոր մաքեր, ինչպէս որ կը
կրկնեն զայն դեռ միլիոնաւոր խեղճեր, ինչպէս որ
զայն կը կիրառեն ամէն օր և ամէն պարագաներու մէջ՝
պետերը, հովիւները, ներկայացուցիչները և ընտրեալ-
ները այս հոծ հօտին, այս խառարամիտ խուժանին, այս
անանուն և անպատասխանատու մեծամասնութեան :

Ուստի, մենք պէտք չէ որ խոյանանք, մենք
պէտք չէ որ մեր միանունքները, ջիղերը, մեր իղձերը
և մեր կամքերը լարենք անտարբեր ուժին, և կամ
պալքարին դէմ՝ եթէ նոյն իսկ մահառիթ ըլլայ :

Զխարունք բառերէ և ոչ ալ իրերու անցողական
երեւոյթներէն ու ձեւերէն : Այսօր բուն ինքը
բռնութիւնը չէ, ինչպէս ուղեղներու մէջ գամած կարդ-
մը հաւատալիքներ, վարդապետութիւններ, որ պէտք է
արհամարհենք ու անոր դէմ կռուինք : Հին իրաւունքին
դէմ՝ արդէն իսկ բազմաթիւ ընտրեալագոյն մարդիկ, թէ-
պէտ ցլուած աշխարհի մէջ, բարձրացուցած են նոր ի-
րաւունքը : Այս վերջինը իր հրամանին տակ չուսի բա-
նակներ և նաւատորմիղներ, նոյնիսկ իր կռուակիցները
կը յաւակնին որ այն օրը երբ այդ նոր իրաւունքին

հնազանդին մարդիկ, բարբարոսական ժամանակներու
այդ նախկին գործիքները իսկապէս պիտի դադրին
գոյութիւն ունենալէ: Բայց ի՞նչ կարեւորութիւն ունի:
Չէ՞ որ ուրիշ ձեւի մը տակ ամբողջ շիւթական ուժը
պիտի հպատակի յաղթական ու վերապետ գաղափարին:

Բայց քայնք այդ վերոյիշեալ թշուառ աւելի քան
յիմար մեծամասնութիւնները, որոնք կը հաւատան որ
իրենց անձնական բարօրութիւնը կարող են ապահովել
ուրիշներու ողջակիզումով, և կամ ապարդիւն ու ան-
գութ զոհաբերութեամբը քրիստոն-անհատներու կամ
քրիստոն-ժողովուրդներու ու ցեղերու: Ամէջները զի-
րենք այդ իրենց պապականութեանը համար, նոյն-
քան անդիտակից որքան գարշելի:

Ոտքի հանենք զանոնք բուն իսկ ինքզինքնուն
դէմ: Հայաստանի նւիրական գաղը կարելի է միայն այն
ատեն արդիւնաւորապէս պաշտպանել եւրոպայի առաջ,
երբ այս վերջինը վերադառնէ ամօթխածութեան կար-
միրը զոր կրողսած ըլլալ կը թուի, երբ ան վերական-
գանանալով, նոր ընկերական գաղափարներու և նոր
խառնուքին աղդեցութեամբը «ամօթկարմրութեան» ըն-
դունակ դառնայ, ինչպէս կ'ըսէին նախնին լաթիները:
ԷՕԺէՆ ՏԸ ՌՕՊԷՐԻԻ

XX

ԲՐՈՒԿԱՆՏԸ

Ներեցէք պատգիւանս ուշացնելուս, որուն պատ-
ճառը՝ ինչպէս գիտէք՝ համակրանքի պակասը չէ հան-
դէպ այն ձեռնարկին՝ այնքան վեհ ու կենսական, որուն
նուիրումով էք դուք և ձեր բարեկամները, այլ չփոխն ու
ամօթը զոր կը զգամ նկատելով այն հակասութիւնը, որ
կայ իմ համակրանքիս, թէ և չատ բռն ու չատ ան-

կեղծ, և այն անհայտ ճակատութեան մէջ, որ նա կա-
րող է բերել ձեզ:

Ի դուրս կը վնասեմ թէ ի՞նչ կարող եմ ընել՝ ձեզ
օգնելու համար: Ես այլ ձեզի պէս սրբաբարոսութեամբ կամ
զոհանալ արարողին ու նայնակ երբեմն յուսահատեալ
բողոքներով: Կր հարցնեմ իսկ ինքնիրեն թէ արդեօք
ի դուրս անկող չէ՞ որ մեր ժամանակը կը կոսմոքսներ, եւ
բոցական կառավարութիւններու ուղղելով այս բողոք-
ները: Չինաստանի դէպքերը կը պարտաւորէ զիրենք
առտուել քան երբէք զգուշանալու ու անուշութեամբ
վարուելու Սուլթանին հետ, վախճալով մէկ անգամէն
ձեռքերուն վրայ չափէ աւելի հոգեւր ունենալէ: Թուր-
քիոյ, ինչպէս Չինաստանի մէջ, եւրոպան իր միջամտու-
թիւնը յայտնեց ամեն բանէ աւելի վիսուսական հայկադ-
թումներով, ինքն է, որ զինեց դահիճները:

Չինաստանի մէջ իր ճնշումներով յաղողեցաւ առաջա-
ցնել կոստաբաճներ զոր ինքն իսկ զրգւած էր, և ոչ ոք
կարող է կանխատեսել թէ ի՞նչպէս պիտի կարենայ նիս-
թապէս ու բարոյապէս այդ տագնապին մէջէն ելլել:
Բայց միւսնայն ատեն ոչ ոք կարող է ուրանալ որ թուրք
Սուլթանը մեծապէս յանդգնացած ու ուժեղացած է այս,
անյուսակի ուշադարձութենէն, որու տկանտեսն Վ' ըլլանք
մի քանի տարիներէ ի վեր: Սուլթանն է որ կ'օգտուի
Թրանսլալի պատերազմէն, ինչպէս նաեւ Ֆիլիքիսի ու
բոլոր այսօրինակ բողոքախնդրութիւններէ: Քանի եւրո-
պական տէրութիւնները բռնուին ազդեցական ընդհառ-
նումներով, Սուլթանը այնքան աւելի ազատ կ'ըլլայ
խիզախելու անոնց դէմ, որոնք ինքն ինքն կ'ընտ-
րուաները և վերականգնու ի հարկի՝ որ Բարձրագիւմէս-
կան ջարդերը, զոր կը տարէ իր կոստաբութեան հալա-
տակ քրիստոնեակերութեւնը: Եւրոպան՝ Գերմանիոյ ա-
ռաջնորդութեամբ՝ թրքական բռնակը կազմակերպեց,

իր ձեռքովը վերհրդենեց իսլամական մարևանդու-
թիւնը. ուրեմն ինչպէս կարելի է սպասել իրմէն որ
փորձէ այսօր դարմանել չարիքները՝ որոնց պատճառը
կամ իր տկարս թիւնը և կամ իր միջկուսակցութիւնը
եղած է :

Սակայն և այնպէս դուք բացարձակ իրաւունք ու-
նիք բողոքելէ չյողնելու և ես յանցաւոր՝ յուսանա-
տելէ : Ծնորձիւ ձեր անդադար հրատարակութիւններու ,
մանք առնուազն չենք կարող մեր կոյր ու բարբարոսա-
կան ձեռնադաշութիւնը մեր ազխոսութեամբ բացատրել ,
և արդէն կարծիք մը կը կաղմբի ամբոխին մէջ յոգուս
հալածեալներու և զոհերու : Այս կարծիքը կը տարածուի ,
կը զօրանայ և հեռզնտէ պիտի կարող ըլլայ աղբէր :
Թերեւս չկանխատեսուած դէպք մը , Սուլթանին մահը
զորո ինտի , և կամ չափէ դուրս գլուխի ջարդ մը մէկէն
գրգռէ զօյն և այն առէն պէտք պիտի ըլլայ որ կա-
ռավարութիւնները , որոնք անկարեկից եղած են ի տես
հեղեղներով հոսող անմեղ արիւններու , լսեն աղգարա-
րութիւնները , զոր հասարակական կարծիքը պիտի
ուղղէ իրենց :

Այն տանն պիտի շահիք ձեր պաշտպանած դատը ,
դուք և անոնք՝ որ երբեք չէք դադարած դայն իմա-
ցնելէ և լուսաբանելէ , հակառակ շահախնդիր և կոս-
կածելի հերքումներու : Իրենց արժանի պատիժը պիտի
ստանան նաեւ այն թշուառականները , որոնք՝ վստահ ան-
պատիժ մնալուն՝ կ'երեւակայեն որ Եւրոպան գոյութիւն
չունի ալիւս : Պիտի պատժուի ման աւանդ ինչիս փաշան :
Փառամուղ վալին ինքզինք անմատչելի կը նկատէ , կը
խաբուի սակայն : Ինք ուղեց նշանաւոր հանդիսանալ իր
մարդասպանական կաղժակերպութիւններու գիտակա-
նու ետմբը և նրբամտութեամբը : Լաւ յաջողեցաւ ար-
դարեւ . չպիտի մոռնանք իրանուներ : Ով որ սուր

գործածէ , սուրով պիտի իյնայ , և դահիճին դուխը
դահիճին սուրին տակ պիտի իյնայ :

Ծարունակեցէք ձեր բրօքախնար , ափսոսանքէք
մարդասպանները ոչ թէ կռաւարու իննեւու ալ
ընդհանուր մարդկութեան առաջ : Մարդկութիւնը պիտի
չօշանայ յուզուելու , կռաւարութիւնները պիտի հպա-
տակին իրեն և ոճրագործները պիտի զոգան ոչ թէ
խղճանարումէ , ալ պատժոյ մօտենալուն ստիւումէն :

Եւրոպան Զինատանի մէջ իր կրած նստացում
ներն ու դառնութիւնները պիտի տուէր տայ իր պաշ-
տօնեաներուն , որոնք սէնչացումի իրենց չափազանց և
աւանդով վստահեցին զինքը :

Վստահ եղիք իրերու այս արդարացի փախսման
վրայ : Բայց մինչև աչդ , զիտցէք որ անապատի մէջ չէ
որ կ'ազատակէք : Յրաճապի ներկայ արտաքին դործոց
նախարարը , վստահ եմ , իր սիրտը գթութեան առաջ
փակող մարդ մը չէ , և մենք բաղժաթիւ ենք պա-
ղամաւորական ժողովին և ձերախոյսին մէջ ու հախի
վախնանք արտայայտելու՝ ձեզի աէս՝ մեր ցատտ մը :

ՏԵԳՈՒՐՆԷԼ ՏՐ ՔՕՆՍԴԱՆ

XXI

ԲՈՆԻ ՈՒԺԻՆ ԴԵՍ

Այս կէսօրէն վերջ կը գտնուէի Նիսի և Մանտոնի միջև ,
Գարնան փթթումին յուրանմաւէա այդ զեղեցիկ
երկրին մէջ , ամէն տեղ՝ պատկերը Ռոմին , գողտտական
և խորամանկ , զինուած խաղաղութիւնը , անշարժ պա-
տեհաղմը , կը բարեւեն սոսիս աղբերը , ինքանութներու
բերաններու ետեւէն , որոնք կը սպառնան արտաքին ժո-
ղովուրդներուն և կ'իշխեն ներքին ժողովուրդներու
վրայ : Քարիզալիսղական քաղաքակրթութեան միջազ-

գաղին այն համադրութեան առջեւ, Չեր մասին խորհեցայ, սիրելի բարեկամս: Չեր համակին, որով յողորմեմը կ'ուղէիք Հայագոսանի համար, բողոք մը ալիքան բողոքներէ յետոյ, այն Ուժին դէմ, որ այնտեղ, Ռեւելքի մէջ, աւելի գաղանային և աւելի խորամանկ, կը բաւական գլուխ հանել ժողովրդի մը ջարդը, միւս կողմէս խաղաղութիւններու կրտսրական մեղսակցութեամբ:

Եւ անգամ մըն ալ հարցուցի ես ինձի — որովհետեւ ճակատագրականօրէն այդ անձկագին մտադրազուժը անգաղար պէտք է ներկայանայ մեր մարին առաջ — ի՞նչ կարող ենք ընել, ի՞նչ կրնան ընել մեր հեռաւոր բողոքները, մեր հեռաւոր ցասումը, մեր պղտորական դատապարտութիւնները: Անխտոտակելօրէն չեն դատապարտած անոնք անտարբերութեան մէջ կորսուելու, ջախջախուելու՝ անանցանկի պարիսպներու դէմ:

Սակայն եթէ այդպէս ըլլար, եթէ մեր արարքը արմատադէմ պարսկին ըլլար անոնց, որ կը տրամադրեն կամ կը թուին տրամադրել ամենակարողութիւնը ամէն ոճիւր դարձելու, չպիտի արտայայտէին այն վախերը որոնք կ'արտայայտեն, չպիտի ընէին այն բոլոր ջանքերը զոր կ'ընէին, պիտի չձախտէին այն սոսկին զոր կը ծախսեն, արգելելու համար որ համերաշխութեան խօսքը հասնի անոնց զոր կը ճնշեն, խտտակցու համար որ հասարակական խղճի դատաւճիռը հրապարակութիւննց խել երկիրներուն մէջ:

Որով պէտք է անդալ, անդադար, առանց երկիւղի, քանի որ նոյն արարքները, աւագ, միշտ կը կրկնուին, բողոքել, մասնանշել, ի լոյս հանել թէ դորձուած ոճիւրները և թէ այն ոճիւրները զոր կ'ուզեն գործել:

Պէտք է խօսիլ աւելի յամառութեամբ, քանի որ այսօր միայն ընդգիծադիր կուսակցութիւնները և մարդիկ կը մնան խօսելու, երբ միւսները կը լռեն: Կլա-

ստղաններու ժամանակն անցած է: Հայաստանի մէջ ամէն բան թոյլ տուող նախարարներու յաջորդեցին նախարարներ, զոր Չարի կառավարութիւնը մէկ ձեռքով կը չքանչանէ, և միւսով թողամահ կ'ընէ Բեդերտալի տպանութիւնը և բանտօրները: Պետական նկատումները կը խեղդեն սրտի նկատումները: Երգական կազմութեան մտադրազուժները կը յաղթեն մարդկայնութեան մտադրազուժները: Նոյնիսկ յաճախ ինչպէս վերջերս տեսանք մեր փոքրիկ Պիլծիքային մէջ — շատ բան պէտք է լռութիւնները գնելու համար:

Երկու տարի առաջ, երբ տաճկական զէնգանք Գարաթէքսորի փաշա, պահանջեց արտաքսումը Ահմէդ-Բիլայի, որու միակ ոճիւրն էր Բրիւքէլի մէջ «Մէշլէ-րէթ» հրատարակելը, թշնամի համիտական րէփիմին, մեր կզերական կառավարութիւնը փութաց հնազանդիլ և երբ արմատականները և ընկերակազմները հարցաւ պնդեցին, աւագնակի բողոքելով այդպիսի քայլի մը դէմ, արտաքին գործոց նախարարը հասկցաց, թէ ան կարելի եղած էր այդպէս վարել: Այն պատճառով, որ սրտ թուով Պիլծիքայիներ վաճառականական չափեր ունէին թրքական արքունիքէն կախուած:

Բնականաբար, ընդգիծադիր կուսակցութիւնը չուզացաւ յիշեցնել արարքները անոր՝ որուն պաշտպանութիւնը երկշտօրէն կ'ուրաւողծէին, և արթնցնել կաթիլի լուս և տխրադէմ մեծամասնութեան առաջ յիշատակը Հայաստանի ջարդերուն: Բայց նախադաճի ի կարգ կոչեց մեզ, տպաւեցաւ մեր խօսելու իրաւունքը եւս առնել, եթէ չարտնականք «անարդէր բարեկամ կարավարութիւն մը» րէկ խօսքով կանոնական խտուրթիւններու չենթարկուելու համար՝ մեղի ուրիշ միջոց չի մնաց, եթէ ոչ մեր անձնական կարծիքներուն տեղ ի մէջ բերել անգլիացի քաղաքագէտներու ղխողութիւնը և ընթերցումը պաշտօ-

նակն վաւերացիւթեամբ, որոնց յազիչ պերճախօսութիւնը մեկնաբանութենէ վեր էր:

Բայց, քուէի տանն, առանձին մնացինք: Կախարչի ներկայացուցիչները, որոնք ներքնադէս մեզի պէս կը խորհէին, զոնկցին իրենց մօքի գաղափարը վաճառականական շահերուն, որոնք աւելի մօտ էին իրենց սրտերուն: Բացի մէկ անձէ, որ համարձակութիւնը ունեցաւ բողոքները մերկններուն միայնել, լողսն ալ լուռ մնացին, լուռ՝ Պապին պէս, մտնալով անդամ մըն ալ առաքեալին խօսքը՝ «Եղբայրդ, վերապառ, քննէ նեցուկ կը խնդրէր, դուն չի փրկեցիր դայն. ուրեմն ազաննեցիր զինքը»:

Նոյն տեսարանը, թէպէտ երկրորդական փոխիտութիւններով, տեղի ունեցաւ բոլոր խորհրդարաններու մէջ: Տեւօքրասներն ու սօցիալիստները մինակ մնացին հակական ջարդերը պախարակելու մէջ, ինչպէս նաեւ Ուժի միւս բոլոր զեղծումները, որոնք տեղի ունեցան վերջին տարիներու միջոցին: Պէտք չէ մենք մենէ պահենք որ ազազային պիտի պատահինոյն ինչ որ եղաւ անցեալ մէջ. բայց այդ ևս առաւել պատճառ մըն է, որ մենք մեր բողոքները, յամառութիւնը և եռանդը կրկնապատենք:

Մինչև այժմ միշտ ստիպուած ենք ճանչնալու որ այդ բողոքներուն մէջ, սօցիալիստները, շատ քիչ բացառութեամբ, շատ յաճախ ցոյց տուին աւելի բարեկամեցողութիւն, քան ճշգրիտ ծանօթութիւն մը իրենց երկրէն դուրս անցած դարձածներու մասին: Ուստի կարեւոր է որ—և արդէն ուրիշ բան չենք կարող ընել, այլ եռանդով շեշտել այն, ինչ որ մենէ առաջ ըսած են—կարեւոր է որ սօցիալիստութիւնը ունենայ միջազգային քաղաքականութիւն մը աւելի յստակ և աւելի լաւ լուսաւորուած:

Այդ առնակէտէն Միջազգային Սօցիալիստական Պիւրօն կարող է կարեւոր դեր մը խաղալ. բայց որպէս զի

իր արարքը ունենայ այն հետեւանքը զոր իրաւունք ունինք իրմէ սպասելու, պէտք է որ յարաբերութիւններ հաստատուին հետզհետէ աւելի յաճախ, հետզհետէ աւելի մտերմական, իր միջնորդութեամբ, ազգային կուսակցութիւններու զանազան ներկայացուցիչներու միջև: Անոր միջամտութիւնը պահանջելով առաւելան դէպքերու առթիւ, առաւել Թրանսալի ներկայացուցիչները հետեւելի օրինակ մը ցոյց տուին: Հաստատօրէն կը յուսանք, որ նոյնը պիտի ըլլայ ազազային այն ամէն պայքարներու տանն, որոնց մէջ սօցիալիստութիւնը պարտի կատարել այն բարձր պաշտօնը որուն կոչուած է—այսինքն ըլլալ բոլոր ճշդութեամբ պաշտպանը, աւանց կրօնի կամ ցեղի խորութեան:

Եղբայրօրէն Չերդ

ԼԻՄԻ, ՎԱՆՏԵՐՎԷԼՏ

2019-2020

✿

«ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ» Ի

ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

(ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԶԵՂ. ԳԱՇՆԱՅՈՒԹԵԱՆ)

1. ԼԱՍԱՆ. — ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԷՈՒԹԻՒՆԸ
2. ԵՒՐՈՊԱՅԻՆԵՐՈՒ ԿԱՐԾԻՔԸ
3. Ս. ԶԱՒԱՐԵԱՆ. — ԱՊԱԿԵԴՐՈՆԱՑՈՒՄԸ
4. Ս. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ. — ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐԶԻՆ. Ա. ՄԱՍ
5. Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ. — ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐԶԻՆ. Բ. ՄԱՍ
6. ՔՐ. ՄԻՋԱՑԷԼԵԱՆ. — ԱՄԲՈՒՑԻՆ ՏՐԱՄԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Գլխ 1 1/2 դրուց

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0431378

